ȚARII, RUSIA, POLONIA ȘI UCRAINA

Acces la istorie 36

ȚARII, RUSIA, POLONIA ȘI UCRAINA

Martyn Rady

Traducere de Radu Săndulescu

O notă despre „Statul moscovit" și „Rusia"

„Statul moscovit" și „Rusia" nu sunt sinonime, cu toate că deseori aceste sintagme sunt tratate ca atare. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, termenul „Rusia" putea fi folosit pentru a desemna fie teritoriul pe care locuia poporul rus, fie acele zone care făcuseră odinioară parte din statul ruso-kievean. Pentru că granițele etnice erau fluide, iar statul kievean a devenit în scurtă vreme amintire, teritoriile care aparțineau „Rusiei" nu au fost stabilite cu precizie. În schimb, „statul moscovit" este o sintagmă cu caracter politic și se referă la regiunea aflată în stăpânirea principilor statului moscovit care domneau în orașul capitală Moscova. În 1721, Petru cel Mare a poruncit ca statul moscovit să fie numit „Imperiul rus". Dat fiind că încă de la începutul secolului al XVIII-lea, zona care aparținea statului moscovit s-a extins cuprinzând aproape toată regiunea cunoscută anterior sub numele de Rusia, e logic să ținem cont de indicația dată de Petru.

Cuprins

CAPITOLUL 1

Cadrul general

1. Teritoriul și clima

Istoria Europei de Est se bazează pe geografia ei. Atât Polonia, cât și Rusia europeană se află în partea cea mai mare a spațiului european. De la Marea Neagră și până la Golful Finic sunt aproape o mie șase sute de kilometri, iar o distanță de două ori mai mare desparte Munții Urali de granița modernă a Poloniei cu Germania de pe râul Oder. Cu toate acestea, pe acest vast spațiu, rare sunt înălțimile mai mari de trei sute de metri. Cu toate că peisajul este departe de a fi uniform, conținând o varietate de păduri, canale navigabile, terenuri cultivate și pășuni, impresia globală este aceea de suprafață plată care alternează doar cu pantele mici ale colinelor. „Întregul ținut este plat, iar câmpia are doar câteva dealuri", spunea comentariul unui călător englez care a mers în această regiune în secolul al XVI-lea. „Plat, gol, regulat, fără culoare, fără hotare, dar cu toate acestea fără măreție", iată cum descrie un vizitator din secolul al XIX-lea ternul peisaj rusesc.

Râurile care traversează Rusia europeană și Polonia curg, în majoritatea lor, în direcția nord-sud, intersectând câmpiile joase înainte de a se vărsa în Marea Baltică și în Marea Neagră. Cu toate acestea, datorită structurii sale plate, această parte din spațiul european oferă modalități de deplasare relativ ușoare pentru armate. Chiar și în zonele mai împădurite, o armată poate înainta cu ușurință pe drumurile făcute prin păduri și prin zonele defrișate. Valul invaziilor s-a abătut întotdeauna cu putere în această parte a Europei și din antichitate „popoarele câmpiei" au fost când învingătoare, când învinse. Pământul, care reprezintă principala pradă de război, a trecut de-a lungul acestor bătălii de la germani la polonezi și ruși, cu multe perindări de la unii la alții. O dată cu fiecare schimbare a ordinei ascendenței, harta politică a Europei răsăritene era retrasată în mod radical.

În pofida aparentei consistențe a conturilor sale, clima sau vegetația acestei părți a Europei n-are nimic uniform. Atât Polonia, cât și Rusia au

a „climă continentală" suferind de temperaturi extreme vara și iarna. Totuși, Polonia este situată suficient de spre apus ca să beneficieze de influența moderatoare a Golf Stream-ului, centură de aer cald și umed care se deplasează în largul Oceanului Atlantic. În mod corespunzător, iernile în Polonia sunt mai puțin aspre decât cele din Rusia, iar verile sunt mai puțin uscate. La Varșovia, capitala Poloniei, care se află la aceeași latitudine ca și orașul Birmingham, temperatura medie din timpul zilei în luna ianuarie este de –12°C. Moscova, situată la aceeași latitudine ca Edinburghul, are o medie a temperaturii la prânz iarna de –12°C. *Șase luni din an pământul este complet înghețat. În schimb,* Ucraina, „brâul cerealier" care își are omologul în preeria nord-americană, suferă în mod regulat de secetă, din cauza așezării ei răsăritene.

Ibrahim-ibn-Jakub, un geograf arab din secolul al X-lea, descria Polonia drept conținând „cele mai bogate margini ale regiunii potrivite pentru așezări omenești și extrem de bogată în mijloace de subzistență". Relatarea lui Ibn-Jakub se referă cel mai probabil, la Polonia Mare, care se află între cursurile Oderului superior și al Vistulei de mijloc. Până în ziua de azi, Polonia Mare este o țară fertilă, plină de fânețe și pâraie, producând, ca și în secolul al X-lea, „belșug de alimente, carne, miere și pește". În sudul Poloniei Mari se află Polonia Mică, ce se reazămă de Munții Carpați. Terenul mai deluros al Poloniei Mici oferă posibilități de creștere a vitelor și de viticultură, iar economia agrară o completează în acest fel pe cea a Poloniei Mari. Totuși, pe măsură ce mergem din Polonia către răsărit, vegetația devine din ce în ce mai puțin luxuriantă. În cele din urmă, fânețele și pășunile sunt înlocuite de pădurile de molizi din Prusia de pe malul Balticii și de solul mocirlos al Rusiei Albe (Bielorusia). Cu toate că au fost aprig disputate de către polonezi, germani, ruși și alții, Prusia și Rusia Albă sunt mai sărace în resurse naturale decât teritoriile aflate la apus. Ovăzul, secara și inul sunt produsele principale, iar cea mai mare parte a regiunii este, și în ziua de azi, neadecvată agriculturii.

Ucraina, care se află la sud-est de Polonia și de Rusia Albă, este un legendar tărâm al belșugului. Ea este așezată pe un brâu de sol fertil, care este atât de bogat în humus încât are aproape culoarea neagră. Cu toate că este predispusă la secetă în timpul verii, Ucraina este o țară bună pentru agricultură, care avea în secolul al XVII-lea „câmpii la fel de mănoase ca cele Elizee și atât de multe turme, fiare sălbatice și păsări încât ar fi putut socoti că aici s-a născut Diana". Fluvii mari, Nistrul,

Niprul și Donul, curg înspre sud prin Ucraina, îndreptându-se către Marea Neagră. De-a lungul acestor canale navigabile au venit primii „ruși" care în veacul al IX-lea au întemeiat orașul Kiev.

Ucraina se află în partea de apus a stepelor rusești, pășunile care ajung în Asia Centrală. „O câmpie întinsă, fără margini... mergi și tot mergi, dar nu-ți poți da seama unde începe sau unde se termină", este modul în care romancierul Cehov a descris întinderea stepelor rusești în secolul al XIX-lea. De-a lungul perioadelor antice și medievală, stepele au jucat rolul unui coridor prin care au trecut triburile nomade și prădalnice, atrase din Asia către apus de perspectiva dublă a jafului și a unor pășuni mai fertile. Ulterior, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, cete de cazaci jefuiau nestingherit acolo. Vulnerabilitatea Ucrainei la invazii a făcut ca regiunea să fie multă vreme neatractivă pentru coloniști. Rușii timpurii denumeau spațiile deschise ale Ucrainei „câmpul fricii". De dragul siguranței, ei preferau să locuiască în regiunea păduroasă mai adăpostită din nord. În ciuda bogăției naturale, până în secolul al XVIII-lea, Ucraina a rămas doar superficial populată.

La nord de Ucraina, Rusia europeană este acoperită de suprafețe întinse de păduri. În jurul orașelor Novgorod și Sankt Petersburg (Leningrad) predomină pinii. În regiunea Moscovei, varietățile de arbori cu frunze căzătoare – stejarul, mesteacănul și carpenul – se iau la întrecere cu coniferele. Desimea pădurilor rusești și pustietatea peisajului împădurit nu a încetat să inspire comentarii iritate călătorilor străini. Un trimis venețian, care a călătorit prin regiune în secolul al XV-lea, își amintea cum, „după 21 ianuarie, când am plecat din Moscova, până pe 12 februarie, când am ajuns la Troki [în Lituania], am călătorit tot timpul prin păduri. Câteodată dădeam peste un sat unde ne odihneam, dar de obicei dormeam în pădure." După vreo 350 de ani, marchizul de Custine, a cărui caleașcă se strica la fiecare treizeci de kilometri pe drumurile desfundate, descria cu dispreț această parte a Rusiei ca fiind „presărată cât se poate vedea cu ochiul, cu mesteceni pricăjiți și jalnici". Pentru călătorul modern, capabil să contemple peisajul de țară din relativul confort al expresului Moscova-Sankt Petersburg, impresia statornică rămâne cea de păduri viguroase, întrerupte doar de defrișări și de așezări ocazionale.

În ciuda acestor impresii întâmplătoare, o mare parte a zonei de păduri a fost pusă de-a lungul timpului în slujba agriculturii. Totuși,

solul negru și fertil se extinde doar într-o mică măsură în interiorul pădurilor. Tot ceea ce rămâne este un sol clisos atât de sărac în humus încât rușii îl numesc sol gri. Sărăcia solului este sporită de iernile lungi și aspre. În regiunea păduroasă a Rusiei, sezonul de creștere este diminuat, fiind în medie de numai cinci luni pe an, în comparație cu opt sau nouă luni pe an în Europa apuseană. Producția agricolă este deci și ea scăzută. La sfârșitul Evului Mediu producția de cereale la hectar în Rusia este estimată a fi reprezentat doar jumătate din recolta obținută mai la vest.

În ciuda dezavantajelor părții împădurite a Rusiei, acolo, „în singurătățile reci ale Răsăritului creștin... pe aceste teritorii triste, întinse precum Oceanul" (De Custine) s-a format cnezatul Moscovei. De-a lungul ultimei perioade a Evului Mediu, statul moscovit a inițiat o serie de expansiuni teritoriale, înglobându-și vecinii și aducând cea mai mare parte a regiunii împădurite sub stăpânirea sa. Apoi, în secolul al XVI-lea, statul moscovit a făcut un salt din zona pădurilor, înaintând către Polonia și spațiile deschise ale Ucrainei. Din această mișcare viguroasă a luat naștere **Imperiul** rus, părintele superputerii sovietice din epoca modernă.

2. Evul Mediu

Evul Mediu, perioada din istoria europeană care ține de la căderea Imperiul roman până la sfârșitul primului mileniu, nu este denumit astfel* pentru că viața ar fi fost deosebit de mohorâtă sau de înspăimântătoare în acea vreme. „Întunecat" se referă pur și simplu la bezna în care trebuie să lucreze istoricul în încercarea de a stabili ce anume s-a petrecut cu adevărat în acea perioadă. În paginile cronicilor *mănăstirești, istoricul Evului Mediu va întâlni numele bătăliilor și ale* regilor, dar cauzele conflictului și motivele conducătorilor rareori vor fi dezvăluite. Cu cât privim mai spre răsărit, cu atât există mai puține informații. Cea mai mare parte a primului mileniu, Europa răsăriteană a fost în întregime păgână și ca atare inaccesibilă clerului creștin, unicul grup alfabetizat capabil să lase o relatare a experiențelor sale. Prin urmare

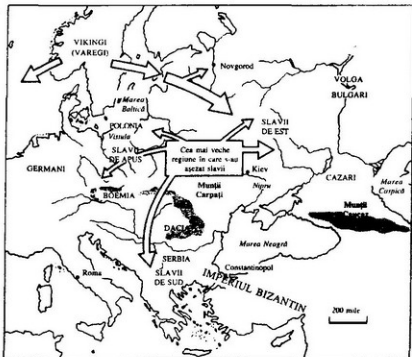
* În lb. engleză „The Dark Ages" (epoca întunecată) (n.t.)

singurul lucru pe care îl posedă istoricul sub formă de izvoare scrise sunt fragmentele disparate de povestiri, iar opera sa de reconstrucție trebuie în mod necesar să avanseze atât prin aproximări cât și printr-o cercetare documentară migăloasă.

Grupul rasial și lingvistic dominant din Europa răsăriteană este cel slav. Slavii alcătuiesc majoritatea populației actuale a Poloniei, Cehoslovaciei, Iugoslaviei, Bulgariei și Rusiei europene, inclusiv a Ucrainei. Vatra originală a sclavilor este incertă, deși după toate probabilitățile se afla în partea nordică a Munților Carpați. De-a lungul secolelor al VII-lea și al VIII-lea ale erei noastre, populația slavă a început să se disperseze pe o largă arie geografică. Ca urmare a acestei deplasări s-au format trei grupuri slave separate: slavii de sud, care au ocupat Balcanii; slavii de răsărit care s-au îndreptat către Rusia; și slavii de apus care au migrat către zona Poloniei și Cehoslovaciei de azi (vezi harta de la pagina 7). În noile regiuni în care s-au stabilit, slavii s-au amestecat cu populațiile băștinașe celte, trace și finice. Ca urmare a acestui proces de dispersare și amestec, limbile vorbite de către popoarele slave au început să se deosebească una de alta și chiar să se subdividă între ele. Datorită absenței unor rămășițe ale limbii slavonice din această perioadă, procesul de fragmentare lingvistică nu poate fi urmărit cu precizie.

Slavii trăiau în principal din războaie și agricultură, iar cele mai timpurii așezări au luat forma unor grupări izolate de state, deseori clădite în jurul unor fortificații. Totuși, treptat, pe parcursul secolului al IX-lea, o organizare politică rudimentară a început să unifice comunitățile individuale slave. Originile a ceea ce ulterior au devenit regatele Boemiei și Serbiei au fost identificate de către istorici în această perioadă timpurie de întemeieri statale. Cam în aceeași perioadă, un conducător de oști slav din familia Piaștilor a întemeiat un ducat cunoscut sub numele de Polania în regiunea aflată la nord de Munții Carpați. Sub domnia urmașilor acestuia, teritoriile care alcătuiau Polania s-au extins din Pomerania de pe malul Mării Baltice până la întinderile mai înalte ale Vistulei. Poate că îndepărtata Polania din secolul al IX-lea este „ținutul Vistulei", la care se făcea referire în *Geografia* regelui Alfred al Angliei: „La răsărit de Moravia se află ținutul Vistula [Visle land] iar la răsărit de ținutul Vistulei se află țara Dacia unde trăiesc goții."

Istoria Poloniei se limpezește pe măsură ce înaintăm către secolul al X-lea. În mod clar, în această perioadă conducătorii dinastiei Piaștilor

Europa de răsărit în Evul Mediu

aveau dificultăţi în păstrarea controlului asupra Polaniei. În regiunile apusene ale teritoriului polanian, controlul Piaştilor era ameninţat de tendinţele expansioniste ale micilor principi germani, supuşi cu numele ai împăratului Sfântului Imperiu roman. Spre a contracara această ameninţare, conducătorul din dinastia Piaştilor a fost în cele din urmă silit să ia o decizie memorabilă. În 966 d. Hr. prinţul Mieszko al Polaniei s-a hotărât să treacă la creştinism. Prin această măsură el spera să cimenteze un parteneriat politic capabil de a opri expansiunea germană către răsărit. Cu această ocazie, cu toate că Mieszko ar fi putut păstra independenţa ţării sale, convertirea sa a aşezat Polania pe orbita culturală şi religioasă a creştinătăţii catolice. Pe teritoriile polaniene s-au stabilit episcopi şi călugări, care au întreprins convertirea populaţiei, iar atât împăratul, cât şi papa au trimis coroane pentru ca din acel moment conducătorul Polaniei să se considere a fi rege. În acest fel, din principatul păgân al Polaniei s-a născut regatul catolic al Poloniei.

În rândurile slavilor răsăriteni, evenimentele au urmat un curs foarte diferit. Slavii care se stabiliseră de-a lungul Niprului și al Dvinei au fost rapid atrași în relații comerciale strânse cu triburile turcești ale kazarilor și bulgarilor, care constituiau forța economică și politică cea mai avansată din regiune. Făcând negoț cu blănuri, miere, ceară și sclavi, triburile slave din ceea ce este acum Rusia europeană și Ucraina au stabilit în scurtă vreme o rețea de centre comerciale unde își schimbau mărfurile locale pe mătase și metale. Un număr probabil de 600 de mici orășele au apărut spre a face față necesităților comerciale ale regiunii, de unde și cel mai vechi nume dat teritoriului slavilor răsăriteni: *Gaardariki*, „regatul orașelor".

Bogăția din *Gaardariki* a atras imediat atenția vecinilor din nord ai slavilor. Din comunitățile situate de-a lungul țărmului Balticii, căpeteniile vikingilor sau varegilor au început să pătrundă în interiorul continentului. În 862 d. Hr. varegul Roderick (sau Rurik) a cucerit orașul slav Novgorod. La sfârșitul veacului, urmașii lui Roderick își întinseseră dominația în sud până la Kiev. Orașul Kiev, care se află la marginea zonei cu pământ negru și este construit pe locul unde pădurile din nord fac loc spațiilor deschise ale Ucrainei, a devenit cea mai importantă fortăreață a varegilor de pe teritoriile slavilor de răsărit. Rutele comerciale de la Baltica până la Marea Neagră și Marea Caspică, care treceau toate pe lângă Kiev, au ajuns în scurtă vreme sub controlul varegilor. Aceștia denumeau proaspăt dobânditele lor teritorii *Rus*. De la acest cuvânt scandinav, care înseamnă „țara navigatorilor", derivă numele de Rusia.

3. Rusia kieveană și vecinii săi

Interesul varegilor în privința teritoriilor slavilor răsăriteni a fost la început pur comercial. La originile ei, *Kiev-Rus* sau „Rusia kieveană", așa după cum este cunoscută în mod curent de către istorici, era ceva mai mult decât o întreprindere organizată având drept scop negoțul și obținerea tributului. Cu toate acestea, de-a lungul secolului al X-lea, întreprinderea varegă de pe teritoriile rusești a dobândit cu rapiditate caracteristicile unei afaceri care implică riscuri în domeniul construcției de state. La câtiva zeci de ani după sosirea lor, cuceritorii varegi stabiliseră relații pașnice cu triburile care locuiau în regiune. În scurt timp ei au făcut

căsătorii mixte cu femeile băștinașe și au adoptat limba rusă ca limbă a lor, ajungând să renunțe la vechile lor nume scandinave. Astfel Roderick a devenit Rurik, Ingwarr a devenit Igor, iar Waldemar s-a transformat în Vladimir. Convertirea la creștinism a Rusiei în 988 d. Hr. a intensificat într-o mare măsură dezvoltarea politică a regiunii. În primul rând, creștinismul îi lega pe conducător și pe supuși printr-o loialitate religioasă comună care anula în mare parte deosebirile din trecut. În al doilea rând, preoțimea creștină din Rusia, condusă de către un „mitropolit" al Kievului, a sprijinit efortul guvernanților ajutând la pregătirea codexurilor de legi, și asumându-și sarcina „civilizatoare" a evanghelizării în provincie și a educării unui mic grup de viitori administratori.

Spre deosebire de Polonia-Polania, care se convertise la catolicism, creștinismul adoptat în Rusia era varianta ortodoxă. Călugări din Bizanț și din Balcani au întemeiat primele mănăstiri și episcopate, și s-au apucat de instruirea clerului băștinaș. Pentru canonul și ritualul ei, pentru arhitectura și icoanele sale, biserica rusă privea nu către Roma catolică, ci către Constantinopolul grec. Ca urmare a acestui fapt, mitropolitul Kievului, demnitarul cu rangul cel mai înalt în ierarhia ecleziastică rusă, a fost până în secolul al XVI-lea numit de către patriarhul grec de la Constantinopol.

Datorită bisericii și clerului său ortodox, Rusia kieveană s-a familiarizat încetul cu încetul cu guvernarea și regalitatea practicată în Imperiul bizantin sau în Imperiul roman de răsărit. Împăratul Bizanțului era considerat de către supușii săi ca având o autoritate divină: „Cu toate că un împărat este trupește la fel ca toată lumea, totuși în puterea misiunii sale el este asemenea lui Dumnezeu, Stăpânul tuturor oamenilor." În întregul Imperiu bizantin, nu exista nici o instituție care să se opună voinței împăratului; cuvântul său era lege, iar el era răspunzător doar în fața lui Dumnezeu. Chiar și biserica era socotită o ramură subordonată a guvernării imperiale.

Ca urmare a convertirii Rusiei la creștinism, idei asemănătoare de „regalitate teoretică" au început să prindă rădăcini în statul kievean. În cadrul ritualurilor lor de încoronare și prin veșmintele și însemnele funcției, cnejii de la Kiev îi imitau în mod conștient pe conducătorii bizantini. Cronicile și textele religioase ilustrau în mod suplimentar legăturile strânse dintre principe și împărat, iar formulele bizantine de adresare începeau să-i fie aplicate conducătorului. Documentele existente aruncă foarte puțină lumină asupra problemei dacă această teorie exaltată a

Rusia kieveană

monarhiei a fost cu adevărat transpusă vreodată în practica guvernării, și dacă cneazul Rusiei kievene exercita o formă de stăpânire autocratică asupra supușilor săi.

De-a lungul perioadelor istorice timpurii, atât a Rusiei kievene cât și a Poloniei, nu se făcea nici o deosebire între proprietatea publică și cea privată a dinastiei cârmuitoare.

În schimb, statul era socotit o posesiune de familie aparținând casei regale care la moartea cneazului va fi împărțită între rudele sale. O dată cu trecerea generațiilor, prin urmare, unitatea teritoriilor poloneze și rusești era slăbită continuu, datorită faptului că la moartea fiecărui conducător

erau create unități teritoriale din ce în ce mai mici. Cu toate că atât în Polonia, cît și în Rusia se obișnuia ca un singur principe să fie, teoretic, suveran peste tot restul teritoriului, procesul de împărțire a dus în mod inexorabil la o slăbire politică și la dispute legate de teritorii. Drept urmare, Polonia și Rusia au căzut rapid victime luptelor interne și invaziei străine.

În Polonia procesul de fragmentare teritorială a început la vreo 40 de ani de la moartea Mieszko, primul rege creștin al țării. De-abia pe la jumătatea secolului al XII-lea s-a diminuat ritmul divizărilor. Până în acel moment, Polonia se fărâmițase în cinci ducate practic independente. Deși teoretic Polonia avea în continuare un suveran care stăpânea din capitala Cracovia, puterea lui se extindea doar asupra Poloniei Mici. În alte părți, ducii stăpânitori nu prea admiteau autoritatea sa. Împrejurările confuze ale acestei perioade ar putea explica motivul pentru care documentele poloneze emise în secolele al XII-lea și al XIII-lea cad rareori de acord în privința întrebării dacă Polonia avea în fruntea sa un domnitor, un rege sau un duce. Chiar în secolul al XVI-lea un călător englez putea să se refere în mod felurit la Polonia, numind-o când „țara Polaynei", când „regatul Cracoviei".

În Rusia Kieveană, a avut loc un proces de fărâmițare asemănător, dar cu mult mai sângeros. Pe parcursul secolelor al XI-lea și al XII-lea, Rusia s-a dezintegrat în aproximativ șase principate separate, asupra cărora își disputau controlul membrii rivali ai Casei lui Rurik (descendenții varegului Roderick). Un istoric rus a estimat că, din cei 150 de ani scurși între 1074 și 1223, vreo 80 au cunoscut războiul civil.

Perioada prelungită de divizări și luptele civile au dat o puternică lovitură orașului Kiev. De-a lungul secolului al XII-lea, Kievul și-a pierdut treptat importanța politică, pe măsură ce în teritoriile rusești erau întemeiate noi centre de influență. Către apus, principatul Volânia-Galiția, situat în pliurile Munților Carpați, își începea scurta perioadă de splendoare. În nordul îndepărtat, portul interior Novgorod dobândea baza independenței sale politice și bogăție de pe urma comerțului, ceea ce îi va asigura supraviețuirea în calitate de cetate-stat independentă și prosperă de-a lungul veacurilor ce vor urma.

Cu toate că Rusia continua să aibă câteva centre viguroase de influență politică și economică, disputele civile endemice o transformau într-o ușoară pradă pentru cuceririle dinspre răsărit. La sfârșitul secolului al XI-lea și pe parcursul secolului al XII-lea, bande de cumani nomazi

din Asia au pătruns în Rusia, după ce au parcurs „coridorul de stepă" înspre apus. Cnejii ruşi dezbinaţi erau din ce în ce mai neputincioşi în a face faţă asalturilor călăreţilor păgândi dinspre răsărit şi nu au dat atenţie vorbelor trimişilor şi prizonierilor cumani care se aflau la curţile lor. Căci cumanii se retrăgeau ei înşişi din faţa unui adversar nou şi puternic care îi împingea cu putere înspre răsărit. Acest adversar era Imperiul mongolo-tătarilor.

4. Moştenirea mongolo-tătară

În primii zeci de ani ai secolului al XIII-lea, căpetenia mongolă Genghis Han a comasat un puternic imperiu tribal care se întindea peste Mongolia, Manciuria şi Siberia răsăriteană. Imperiul mongolo-tătar, după cum este cunoscută în istorie această confederaţie de triburi mongole şi turcice, cucerise în scurt timp China şi statele musulmane ale Asiei Centrale, ajungând către apus până la Marea Caspică şi Munţii Caucaz.

În 1223, mongolo-tătarii au pătruns pentru prima oară în Rusia kieveană, înfrângând o armată mixtă de ruşi şi cumani, pe râul Kalka. La fel de brusc, tribalii s-au retras, iar pentru o vreme ruşii şi-au închipuit că sunt la adăpost de alte atacuri. Totuşi, în 1236 nepotul lui Genghis Han, Batu Han, care moştenise partea apuseană a Imperiului mongolo-tătar, a traversat Munţii Urali. În acel an, Batu i-a zdrobit pe bulgarii de pe Volga şi şi-a condus armata în centrul Rusiei kievene. Oraşul Kiev a căzut în 1240; Galiţia, Polonia şi Ungaria au fost cotropite în anul următor. Avangarda duşmanului invadator ajunsese chiar până la ţărmurile Adriaticii.

Distrugerile provocate de către mongolo-tătari sunt descrise pe larg în *Povestea devastării Riazanului de către Batu*, compusă la scurtă vreme după îngrozitorul atac: „Bisericile lui Dumnezeu le-a devastat, şi au vărsat sânge în sfintele altare. Iar în oraş [Riazan] nu a mai rămas nimeni în viaţă: au pierit cu toţii şi au băut fiecare cupa morţii. Nu era nimeni care să geamă sau să strige… ci toţi zăceau morţi." Anonimul autor nu exagera scara la care fuseseră făcute devastările. Când un trimis al papei a vizitat Kievul la câţiva ani după cucerirea sa, el a găsit doar 200 de clădiri rămase în picioare. Peste tot a văzut mormane de cranii şi oseminte omeneşti precum şi ruine arse.

Capitala lui Batu se afla la Sarai, pe fluviul Volga (vezi harta de la pagina 10). Din motive de securitate, şi spre a-şi supraveghea rudele, Batu nu era dispus să-şi mute cartierul general permanent în Europa. Pentru că majoritatea teritoriilor pe care le cucerise se aflau la o distanţă prea mare spre a fi administrate în mod eficient de la Sarai, Batu a renunţat la controlul asupra lor. Teritoriile învecinate ale Rusiei kievene nu au fost cruţate de un atare impediment. Kiev şi spaţiile deschise ale Ucrainei au fost încorporate în „Hoarda de aur" mongolo-tătară (aşa după cum era denumit imperiul urmaşilor lui Batu) şi puse sub controlul nemijlocit al unor guvernatori numiţi de han. În alte părţi ale Rusiei, conducătorii supravieţuitori au fost păstraţi şi obligaţi să îndeplinească rolul de perceptori de impozite şi tributuri. Spre a păstra ceea ce le mai rămăsese din autoritate, cnejii ruşi au fost obligaţi să jure supunere deplină faţă de noul lor suzeran şi să primească de la el însemnele slujbei.

Lunga perioadă a „jugului tătar", cei 300 de ani (c. 1240–1540) de-a lungul cărora Rusia s-a aflat sub suzeranitatea mongolo-tătară, a avut un efect decisiv asupra istoriei regiunii. Anterior, Rusia se bucurase de contacte comerciale strânse cu apusul, jucând rolul de intermediar pentru mărfurile din Bizanţ şi Orient care treceau către restul Europei. Bineînţeles, Novgorod, şi, într-o măsură mai mică, Pskov şi Smolensk, continuau să păstreze relaţii comerciale cu regiunile care se aflau înspre apus. Totuşi, legăturile comerciale dintre Europa şi celelalte părţi ale Rusiei erau retezate. Chiar şi în Anglia a fost resimţită brusca pierdere de contact, chiar dacă în mod indirect. Căci negustorii germani nu mai cumpărau încărcături de heringi la Great Yarmouth spre a le revinde în Rusia. Cât despre conducătorii autohtoni ai Rusiei, care păstraseră mai înainte contacte politice şi diplomatice strânse cu apusul, ei erau acum reduşi la condiţia de vasali care slujeau un suzeran asiatic. Astfel, pe parcursul câtorva ani, Rusia kieveană a fost învinsă în mod dramatic, iar teritoriile şi popoarele ei au fost transformate în provincii periferice şi supuşi ai Hoardei de aur mongolo-tătare.

Începând cu Evul Mediu, conducătorii Rusiei au fost autocraţi, exercitându-şi puterea în mod despotic şi fără a da socoteală instituţiilor reprezentative. Pentru că instaurarea regimului comunist nu a constituit o deosebire apreciabilă faţă de această tendinţă, mulţi istorici şi-au pus întrebarea dacă nu cumva există o tendinţă către autocraţie atât de adânc

înrădăcinată în experiența istorică a Rusiei încât împiedică stabilirea oricărui alt sistem de guvernare.

Cu toate că originile autocrației rusești continuă să fie dezbătute, mai mulți istorici sunt de acord că ele pot fi identificate în experiența stăpânirii tătare. Cnejii ruși erau vizitatori regulați în capitala tătară Sarai, și jucau rolul unor funcționari ai hanului în domeniul strângerii impozitelor. În acest fel ei s-au familiarizat în mod nemijlocit cu metodele și ideologia despotismului oriental, cu tehnicile sale administrative și cu felul de autoritate „cu care nu poți cădea la înțelegere, și căreia trebuie să i te supui în mod necondiționat." Vocabularul rus a continuat până în ziua de azi să stea mărturie pentru influențele mongolo-tătare. Termenii care desemnează trezoreria și banii (*kazna* și *denga*) derivă direct din denumirile mongolo-tătare și relevă datoria rusească față de tătari pentru instituțiile lor financiare timpurii (ele însele împrumutate de la chinezi). Amănunt mult mai șocant, limbajul rusesc de represiune are rădăcini orientale evidente. Termenii rusești pentru „lanțuri", „bici", „sclavie" și „execuție" au cu toții o proveniență mongolo-tătară. Concepția tătară despre suveranitate, împreună cu ideea sa conform căreia conducătorul poseda o autoritate nelimitată, pare să fi fost și ea copiată de către vasalii lor ruși. Așa după cum relata mai târziu un vizitator la curtea unui cneaz rus, „El [cneazul] deține un control nemărginit asupra vieților și bunurilor supușilor săi: nici unul dintre sfetnici nu posedă suficientă autoritate spre a i se opune, sau măcar spre a-l contrazice în vreo privință..." Descrieri aproape identice au rămas și în legătură cu autoritatea și puterea cu care este investit hanul tătar. „Oricând, orice și oricui îi dă poruncă hanul, indiferent dacă e vorba de război, de viață și de moarte, este ascultat fără crâcnire": acesta era comentariul unui trimis al papei care vizitase curtea hanului în secolul al XIV-lea.

Cu toate că mongolo-tătarii au fost convertiți de la adorația tribală la islamism la începutul secolului al XIV-lea, ei n-au dovedit niciodată un interes prea mare pentru răspândirea propriei lor credințe în rândul băștinașilor ruși. Astfel, credința ortodoxă a continuat să fie practicată în Rusia. Într-adevăr, în schimbul pomenirii hanului de către clerul ortodox în rugăciunile sale, mongolo-tătarii erau gata să scutească biserica de impozite. În mare, ca urmare a acestei concesii, biserica ortodoxă a devenit cel mai mare proprietar de pământ și deținător de averi de pe întregul teritoriu rusesc.

Spre deosebire de situația din Europa apuseană, unde papa și *clerul exercitau o influență și o autoritate complet independente de* conducătorii seculari, biserica din Rusia susținea și întărea puterea cneazului. Preoțimea ortodoxă a continuat pe parcursul perioadei de suzeranitate tătară să sprijine noțiunea de regalitate teocratică. Această idee, care își avea originea în Bizanțul grecesc, afirma că conducătorul este numit direct de către dumnezeu și că el funcționează ca un purtător de cuvânt al Atotputernicului. „Ei [rușii] mărturisesc deschis că voința cneazului reprezintă voința lui Dumnezeu; datorită acestui fapt ei îl numesc chelarul și șambelanul lui Dumnezeu, și pe scurt socotesc că este executantul voinței divine", suna comentariul unui vizitator apusean al Rusiei de la sfârșitul Evului Mediu. Datorită atitudinii tolerante a mongolo-tătarilor în domeniul religiei vasalilor lor, noțiunile ortodoxe de suveranitate au supraviețuit *în acest mod și în cele din urmă s-au* contopit cu idei despre guvernare derivate în mod nemijlocit din practicile tătare. În acest fel, regalitatea teocratică în comun cu despotismul oriental au dat posibilitatea afirmării autocrației rusești și a unei viziuni referitoare la natura autorității civile care a persistat în perioada modernă.

5. Polonia, Lituania și cavalerii teutoni

Ceea ce pretindeau mongolo-tătarii de la cnejii ruși era plata promptă a tributului și promisiunea de loialitate. Dacă acestea erau îndeplinite, hanul nu era interesat cine, unde și ce anume stăpânea. În mod asemănător, impunerea „jugului tătar" nu i-a împiedicat pe cnejii ruși să se lupte între ei. Pe deasupra, declinul lent al Imperiului mongolo-tătar, început la jumătatea secolului al XIV-lea, a adăugat încă un grad de nesiguranță la politica regiunii. Puterile învecinate au ocupat vidul creat de perioada prelungită de slăbiciune mongolo-tătară. Dintre acestea, *primii au fost polonezii și lituanienii iar în spatele lor se afla o a treia* forță: cavalerii teutoni.

În timpul domniilor lui Wladislaw cel Scurt (Lokietek) (1306–1333) și a lui Cazimir cel Mare (1333–1370) o mare parte a Poloniei a fost unificată sub un singur conducător, iar monarhia a fost repusă în puteri. Totodată, Polonia a început să se extindă către sud-est, pe teritoriile care aparținuseră cândva Rusiei kievene și care continuau să

Polonia și Lituania c. 1386

se afle teoretic sub suzeranitatea tătară. În anii 1340 regele Cazimir a anexat Galiția, iar în 1366 el a luat Lodomeria și părți din Podolia. În virtutea acestor realizări, Cazimir a adoptat orgolioasa titulatură de „stăpân al Rusiei" (*dominus et haeres Russiae*). Însă, așa după cum s-a dovedit, la vremea aceea Polonia nu era singura putere cu un interes expansionist în regiune.

Ordinul cavalerilor teutoni fusese întemeiat pe vremea cruciadelor spre a fi de folos în lupta contra necredincioșilor din Țara Sfântă. Cu toate că războinicii ordinului se comportau pe câmpul de luptă la fel ca toți ceilalți, sub armura lor cavalerii erau călugări. Cu toții depuseseră în momentul intrării în ordin jurăminte de castitate, sărăcie și supunere. Asemenea altor călugări, cavalerii purtau un veșmânt: o tunică albă împodobită cu o cruce neagră. Ei trăiau în comun, mâncau în refectoriu și dormeau în dormitoare. Doar în timp ce alți călugări își dedicau cea mai mare parte a orelor de trezie rugăciunii și meditației, călugării Ordinului teuton se implicau în lupta dificilă, fizică împotriva necredincioșilor.

Recucerirea sarazină a Țării Sfinte a deposedat în scurtă vreme Ordinul teuton de vocația sa originală și i-a obligat pe cavalerii săi să găsească alte teritorii unde să-și poarte cruciadele. La începutul secolului

al XIII-lea, Ordinul s-a așezat pe malul Balticii, de unde avea posibilitatea de-acum înainte de a se dedica convertirii energice a prusienilor și lituanienilor. În principal, Ordinul era alcătuit (așa după cum sugerează numele său) din nobili germani. Totuși, având în vedere că o perioadă petrecută în slujba cavalerilor era considerată ca fiind o instrucție esențială pentru viața militară, războinicii din întreaga Europă (cavalerul lui Chaucer din *Povestirile din Canterbury,* de exemplu) se alăturau Ordinului în campanii.

Lituanienii, care se cramponau cu obstinație de religia lor păgână, reprezentau principala țintă a expedițiilor cruciate ale Ordinului. Din pricina faptului că erau presați puternic de către cavalerii teutoni, lituanienii și-au îndreptat expansiunea către continent, înspre sud. Susținând că „întreaga Rusie trebuie să aparțină lituanienilor" marele cneaz Olgerd a năvălit pe teritoriile stăpânite până atunci de către mongolo-tătari. În 1362, în bătălia de la Apele albastre, Olgerd a zdrobit oastea trimisă de han, iar în anul următor lituanienii au cucerit, Kievul. Ei nu s-au oprit decât după ce au invadat Ucraina și au ajuns până la țărmul Mării Negre.

În timpul domniei marelui cneaz Jogaila (1382–1434), Lituania a devenit cel mai întins stat din Europa, ocupând un teritoriu mai mare decât al Sfântului Imperiu roman și de trei ori cât Franța medievală. Totuși, rapiditatea dezvoltării sale a alterat în mod fundamental alcătuirea statului lituanian. Cu toate că un mare duce păgân și o elită războinică păstrau în continuare puterea în capitala Vilna, teritoriile recent adăugate Lituaniei erau predominant creștine, fiind populate de ruși. În plus, în ciuda ascensiunii sale meteorice către măreție, statul lituanian era o creație fragilă. Ca să zicem așa, el era lipsit de o administrație eficientă și nu exercita o autoritate reală decât într-o mică măsură asupra unei mari părți din teritoriul aflat sub stăpânirea sa. Sub presiunea cavalerilor, Lituania s-ar fi dizolvat la fel de rapid după cum se întâmplase cu vechiul stat rus kievean cu două veacuri în urmă.

Jogaila, marele cneaz de Lituania, își dădea extrem de bine seama de inevitabilitatea convertirii. Majoritatea supușilor săi erau acum creștini, iar cei mai temuți dușmani ai săi, cavalerii teutoni, pretindeau că nu au alt țel decât subjugarea față de Cruce a lituanienilor. Totuși, de-a lungul secolului al XIV-lea, cavalerii purtaseră război nu doar împotriva Lituaniei ci și a Poloniei, pretinzând pentru ei înșiși o parte din

teritoriile acesteia din urmă. Un parteneriat între Polonia și Lituania împotriva cavalerilor reprezenta așadar o posibilitate și putea sluji pentru a opri expansiunea Ordinului. E limpede totuși că un atare aranjament ar fi fost condiționat de convertirea lui Jogaila, căci polonezii n-ar fi acceptat niciodată o alianță cu un conducător păgân. Spre a rezolva dificultățile interne ale Lituaniei și spre a-și menține independența față de cavalerii teutoni, Jogaila s-a simțit prin urmare obligat să accepte botezul creștinesc.

Însă Jogaila era destul de curajos spre a stabili condițiile propriei sale convertiri. În 1385 trimișii lituanieni au mers la Cracovia în Polonia, unde au discutat chestiuni de stat și religioase cu nobilii polonezi de frunte. Tratatul care a rezultat de pe urma acestor convorbiri a fost remarcabil atât în conținut cât și ca urmări. În schimbul faptului că Jogaila și supușii săi au acceptat creștinismul, trimișii lituanieni au dobândit nu doar o alianță politică cu Polonia, ci și promisiunea că marele lor duce se va căsători cu regina poloneză, Jadwiga, în vârstă de zece ani, și că va deveni noul rege al Poloniei. În acest fel a fost ratificat tratatul. La începutul anului următor, Jogaila a fost botezat și a primit numele de Wladislaw. Trei zile mai târziu, el s-a căsătorit cu micuța regină, iar la scurt timp după aceea a fost ales și încoronat rege al Poloniei. Astfel, pe parcursul câtorva luni, Polonia și Lituania au fost legate printr-o uniune dinastică, iar coroana poloneză a trecut la Casa lui Jogaila sau, așa după cum era cunoscută în Polonia, Casei lui Jagiello.

Motivele stăpânitorilor polonezi care au fost de acord cu acest aranjament extraordinar pot fi explicate cu ușurință. Având o fată minoră pe tron, Polonia se confrunta cu perspectiva unor grave tulburări interne. În plus, înaintarea necontenită a cavalerilor teutoni amenința însăși granițele regatului, cavalerii cuceriseră deja o mare parte din Pomerania și stânjeneau accesul Poloniei la Marea Baltică pe râul Vistula. O alianță cu Lituania, împreună cu adoptarea ca rege a unui conducător experimentat – dădea posibilitatea după cum socoteau nobilii polonezi – de a se menține puterea regatului spre a face față forțelor aducătoare de dezastru din interior și din exterior.

Nobilimea Poloniei înlăturase un principe din rândurile sale spre a-l putea accepta pe Jogaila ca rege. Pentru înțelegerea pe care au arătat-o, nobilii au primit recunoașterea drepturilor lor de a-l alege pe

suveran și de a-l obliga să fie sfătuit de ei în toate chestiunile publice. La începutul secolului următor, potentații de frunte ai Poloniei și Lituaniei s-au unit într-o singură „stare" sau frăție pentru a putea aplica din acel moment o presiune concertată asupra regelui. Prin urmare, chiar de la bun început, Casa lui Jagiello a constatat că beneficiază de o autoritate mărginită. Monarhia poloneză era din ce în ce mai neputincioasă în fața forței combinate pe care o avea nobilimea sau *szlachta* din Polonia și Lituania.

În primii ani ai secolului al XV-lea, au fost create condițiile conflictelor teritoriale ale perioadei moderne timpurii. Prin unirea Poloniei cu Lituania fusese creat un vast stat la marginea răsăriteană a Europei catolice. Totuși, Polonia-Lituania ducea lipsa unei monarhii puternice capabile să pună în orânduială întinsele teritorii care îi aparțineau. Puterea politică începuse să fie împărțită între regi și nobili. Această circumstanță va duce în cele din urmă la paralizia guvernării și la slăbirea regatului. În schimb, pe teriotiile rusești, după căderea statului Kievean se formase un amalgam de cnezate și mari cnezate. Totuși, ca urmare a influențelor bizantine și mongolo-tătare, în Rusia se dezvoltau noi noțiuni despre stabilitate și suveranitate care concentrau autoritatea politică în mâinile conducătorului. Între Polonia și Rusia se aflau cavalerii teutoni și, mai înspre sud, întinderile de păduri și stepă, asupra cărora emiteau pretenții și tătarii și lituanienii. Luptele din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea vor fi purtate pe acest teritoriu de mijloc situat între Marea Baltică și Marea Neagră și între Polonia-Lituania și noul cnezat al Moscovei care tocmai își făcuse apariția. Răsplata va reveni în cele din urmă statului cu cea mai eficientă organizare politică și cu gradul cel mai mare de coeziune internă.

Expansiune și conflicte

1. Apariția statului moscovit

Dominația Moscovei asupra Rusiei europene și, în cele din urmă, asupra unei mari părți a Rusiei asiatice nu ar fi putut fi prevăzută la sfârșitul secolului al XIII-lea. În acea vreme, cnezatul Moscovei era închis în pădurile nordului și era doar unul dintre vreo zece mici state supuse hanului mongolo-tătar. Totuși la începutul anilor 1580, stăpânirea Moscovei se întindea din Urali și Siberia, către apus spre Marea Baltică și Marea Albă și, înspre sud, către Marea Caspică. Motivele acestei remarcabile transformări vor fi prezentate în această secțiune și în cea care va urma.

Dacă analizăm poziția geografică a Moscovei, apar trei avantaje distincte. În primul rând, Moscova este situată pe râul cu același nume, care întâi se varsă în Oka, apoi în Volga. În plus, întinderile superioare ale râurilor Oka și Volga sunt situate în apropierea cursurilor de apă ale Dvinei și Niprului, care merg către Marea Baltică și Marea Neagră. În acest fel, cu toate că era înconjurată de păduri impenetrabile, Moscova se află în centrul unui sistem de râuri care o leagă de centrele comerciale și de civilizațiile din Asia de Sud și din nord-estul Europei. În al doilea rând, cu toate că Moscova este dispusă între pădurile de conifere și copaci cu frunze căzătoare, ea este situată lângă zona de teren fertil. Această suprafață de pământ, întinsă pe 4 000 de km^2, a oferit rezervorul agricol care a susținut orașul și populația sa. În al treilea rând, poziția Moscovei în mijlocul pădurilor nordului i-a conferit protecție față de triburile nomade din Asia Centrală. Prin urmare, pe parcursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, Moscova a oferit refugiu multor foști locuitori ai regiunii mult expuse și Kievului.

Cu toate că Moscova beneficia de pe urma poziției sale geografice, vecinii ei nu erau nici ei dezavantajați. La nord-vest de Mos-

cova se află orașul și portul interior Novgorod. Având o populație de aproximativ 20 000 de locuitori, acest oraș practica un comerț susținut cu Scandinavia și Germania de nord și era un centru manufacturier. Coloniile sale se întindeau către Munții Urali, care le ofereau negustorilor săi blănuri și piei de animale. La vest de Moscova se afla Lituania, care de-a lungul secolului al XIV-lea s-a extins pe teritoriul Rusiei Albe și a început să încalce masiv teritoriul tătar. La graniță cu Moscova se afla principatul Tverului, al cărui stăpân pretindea titlul de „mare prinț" și se socotea superior celorlalți conducători ruși.

În cele două secole care au urmat invaziei mongolo-tătare, cnejii statului moscovit s-au luptat spre a-și stabili supremația în nord-vest. Tverul reprezenta cea mai apropiată și mai timpurie provocare. Într-un șir de campanii purtate în primele decade ale secolului al XIV-lea, puterea Tverului a fost înfrântă. Din acel moment, titlul de „mare cneaz" pretins de către conducătorii Tverului, a fost deținut aproape continuu de către cnejii Moscovei. Titlul, cu toate că nu conferea nici pământuri, nici bogății, dădea o impresie de autoritate casei stăpânitoare a statului moscovit și încuraja expansiuni ulterioare.

Majoritatea istoricilor vor fi de acord că expansiunea statului moscovit în secolele al XIV-lea și al XV-lea s-a datorat într-o bună măsură iscusinței „marilor cneji". În ansamblu, politica lor era precaută și oportunistă. Ei nu declanșau războaie ambițioase care ar fi expus statul incipient pericolului înfrângerii și al divizării. Banii, căsătoriile și manevrele diplomatice constituiau armele lor preferate, în timp ce rivalii mai periculoși au fist anihilați în următoarele decenii.

Precauția conducătorilor timpurii ai Moscovei este exemplificată prin atitudinea lor față de mongolo-tătari. Titlul de „mare cneaz" face parte, strict vorbind, din darul hanului. În schimbul acordării titlului, cu pretenția implicită la primatul asupra celorlalți cneji ruși, hanul aștepta sprijin militar și plata regulată a tributului. Cnejii statului moscovit aveau grijă să îndeplinească ambele condiții, primind ca răsplată sprijin împotriva rivalilor lor. În plus jucând rolul de perceptori de tribut în Rusia de nord-vest, „marii cneji" aveau posibilitatea de a deturna o avere substanțială către propriile lor sipete bani pe care ulterior îi întrebuințau spre a cumpăra un teritoriu. Doar în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea conducătorii statului moscovit au renunțat la politica de cooperare cu tătarii.

Conducătorii statului moscovit au contribuit suplimentar la întărirea statului prin stabilirea unei ordini fixe a succesiunii. În locul unei moșteniri partajabile „marii cneji" au introdus în secolele al XIV-lea și al XV-lea un sistem de primogenitură. În conformitate cu noul aranjament, fiul cel mai vârstnic primea atât partea leului din proprietățile tatălui său, cât și titlul princiar. Având în vedere tradiția rusă de moștenire egală, sistemul primogeniturii a avut nevoie de timp spre a intra în funcțiune. Cu toate acestea, aranjând introducerea fiului celui mai vârstnic în vreme ce tatăl încă trăia, și înmânându-i în avans majoritatea teritoriilor princiare, conducătorii statului moscovit au fost capabili să preîntâmpine subîmpărțirea cnezatului.

Cu toate că iscusința conducătorilor timpurii ai Moscovei poate explica motivul pentru care ei au reușit să-și extindă teritoriile, mai rămâne de văzut de ce anume își doreau extinderea lor. Într-un sens, răspunsul este clar: expansiunea teritorială era făcută de dragul teritoriului. În orice societate agrară, pământul, puterea și bogăția tind să fie sinonime. Astfel, în Evul Mediu cucerirea de noi teritorii părea la fel de firească și de oportună ca și creșterea economică în statele și societățile moderne.

În statul moscovit, totuși, tendința expansionistă era alimentată de împrejurări oarecum unice. În ciuda împărțirii Rusiei kievene în secolul al XII-lea și distrugerii ei ulterioare de către mongolo-tătari, funcția de „mare cneaz" s-a păstrat. Așa după cum am văzut, titlul de „mare cneaz" a fost preluat la începutul secolului al XIV-lea de către conducătorii statului moscovit. În virtutea acestui titlu, cnejii statului moscovit au revendicat stăpânirea asupra tuturor teritoriilor care aparțineau statului Kievean istoric. În limbajul vremii, ei pretindeau „suveranitatea" asupra „întregii Rusii". Pe acest motiv s-a luptat cu lituanienii Ivan al III-lea (1462–1505), susținând că ei uzurpaseră teritoriile care îi aparținuseră de drept lui. Așa după cum s-a exprimat Ivan al III-lea, „se știe că tot pământul rusesc este prin voința lui Dumnezeu patrimoniul nostru și a fost așa din vremurile de demult, de pe vremea strămoșilor noștri." Cum explică el în continuare, prin „pământ rusesc" el înțelegea nu doar teritoriile Kievului și ale Smolenskului, ci totodată „toate pământurile rusești din vechime."

Credința ortodoxă sprijinea angajamentul cnejilor statului moscovit și le întărea ambițiile expansioniste. În 1326 mitropolitul, capul bisericii ortodoxe ruse, a murit în timp ce vizita Moscova. Cneazul l-a

convins pe succesorul său să renunțe la scaunul tradițional de mitropolit de la Kiev și să se stabilească permanent la Moscova. Din acest moment, „mitropolitul Kievului și al întregii Rusii", așa după cum se autointitula, a rămas în oraș, sporind prestigiul Moscovei. Mitropoliții revendicau jurisdicția religioasă asupra tuturor teritoriilor care aparținuseră până atunci statului rus kievean. Făcând acest lucru, ei au întărit ideea că omologii lor mireni, cnejii Moscovei, ar trebui să pretindă suveranitate asupra aceluiași teritoriu.

Am sublinat deja, în capitolul precedent impactul teologiei asupra credinței politice. Tradiția bizantină a regalității era transmisă de biserica ortodoxă ideologiei de guvernare a statului moscovit. Totuși, în 1453, Imperiul bizantin a căzut în mâinile turcilor, lipsind astfel ortodoxia rusă de izvorul și temelia sa spirituală. Comentatorii statului moscovit au recuperat rapid pierderea, susțind că din pricina faptului că nu mai exista Bizanțul, Moscova trebuia acum să fie singura depozitară a adevăratei religii creștine. Așa după cum Filoteos din Pskov îi explica lui Vasili al III-lea:

> Iar dacă îți vei stăpâni cum trebuie imperiul, vei fi fiul luminii și cetățeanul Ierusalimului ceresc, așa după cum ți-am scris. Iară acum îți grăiesc: ai grijă și fii atent, evlaviosule țar: toate imperiile creștinătății sunt unite în imperiul tău, căci au căzut două Rome, iar cea de-a treia există și nu va mai fi o a patra; imperiul tău creștin, după cum grăiește marele teolog, nu va trece în mâinile altora...

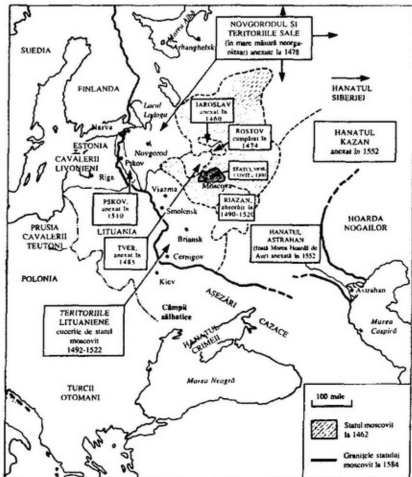
Desigur, doctrina „celei de-a treia Rome", conform căreia statul moscovit era urmașul atât al Imperiului roman, cât și al celui bizantin, s-a cristalizat într-o formă matură doar în secolul al XVI-lea. Chiar și la vremea aceea, opinia că guvernantul statului moscovit era într-un anumit fel „stăpân al creștinilor ortodocși din întregul univers" și „apărător al adevăratei credințe" genera o puternică fascinație. Ca urmare, la Moscova au început să prindă rădăcini noțiunile de destin și misiune religioase, imperiale. În timpul domniei lui Ivan al III-lea, titlul de „Caesar" sau „țar", ceea ce însemna împărat, a început să fie întrebuințat în mod curent în ceremonialul de curte, așa cum s-a întâmplat și cu vechiul simbol bizantin al vulturului bicefal. Asocierea din ce în ce mai sistematică cu Bizanțul a fost întărită de căsătoria lui Ivan al III-lea în 1472 cu Sofia Paleolog,

nepoata ultimului împărat bizantin. Noul prestigiu al statului moscovit a făcut în cele din urmă ca mitropolitul de Moscova să primească titlul de patriarh, demnitate care îl punea la același nivel cu șeful bisericii grecești din Constantinopol.

2. Ivan al III-lea (1462–1505) și Vasili al III-lea (1505–1533)

În timpul domniilor lui Ivan al III-lea și a lui Vasili al III-lea, statul moscovit a explodat în exterior, iar între 1462 și 1533 teritoriile care aparțieau cnezatului s-au mărit de trei ori. Îndărătul acestui formidabil impuls spre cucerire se afla conjugarea de forțe pe care le-am identificat în secțiunea precedentă: dorința de a reuni moștenirea dezmembrată a Rusiei kievene; misiunea ortodoxă cu ideologia sa imperială dinamică și identitatea fundamentală dintre pământ și putere. Totuși, împletirea acestor puternice influențe constituia un al patrulea factor decisiv: nevoia de securitate. În ciuda expansiunii sale rapide, statul moscovit continua să fie amenințat acut de vecini. Cu cât avea Moscova mai multe puteri și mai mult succes, cu atât creștea primejdia ca statele de la granițele ei să colaboreze împotriva ei.

În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea, Lituania a reprezentat pentru statul moscovit cea mai mare provocare politică și teritorială. Posesiunile Lituaniei se întindeau de-a lungul Rusiei Albe, Smolenskului și Ucrainei, blocând expansiunea statului moscovit către apus și amenințându-i frontierele. Ocuparea de către Lituania a teritoriilor care aparținuseră odinioară Rusiei kievene și care cuprindeau în continuare o substanțială populație ortodoxă a agravat relațiile cu Moscova. În virtutea moștenirii lor și a descendenței din cnejii Kievului, „marii cneji" considerau că posedă dreptul exclusiv la teritoriile deținute de către lituanieni și contestau cu înverșunare pretențiile lituaniene la primatul în regiune. Spre a contracara ambițiile statului moscovit, marii duci de Lituania au căutat să facă alianțe cu vecinii statului moscovit și s-au străduit prin intermediul politicii lor să-și împrejmuiască rivalul. „Marii cneji" Ivan al III-lea și Vasili al III-lea au făcut din înfrângerea lituanienilor obiectivul major al politicii lor externe. Cu toate acestea, ei își urmăreau țelul cu precauția tipică a predecesorilor lor. Astfel, înainte de a începe războiul cu lituanienii, Ivan al III-lea s-a îngrijit fie să

Extinderea statului moscovit

neutralizeze, fie să-i elimine pe aliații dușmanului. Doar în momentul în care acest obiectiv secundar a fost atins, a pornit războiul în vest.

În momentul în care s-a urcat pe tron Ivan, unitatea teritorială a statului moscovit era incompletă. Chiar în centrul teritoriilor „marelui cneaz" se găseau principatele semiindependente ale Iavoslavului și Rostovului. La marginea statului moscovit se aflau ducatele Tverului și

Riazanului, precum și orașele-stat Novgorod și Pskov. Toate acestea se temeau de influența din ce în ce mai mare pe care o avea statul moscovit în nord-vest, iar ca atare conducătorii lor răspundeau favorabil ofertelor de prietenie ale lituanienilor.

Treptat, Ivan al III-lea a subminat independența vecinilor săi, înglobându-le teritoriile. Metoda sa favorită era aceea de a-i forța pe conducătorii acestor state să-i recunoască stăpânirea cu numele, iar apoi de a transforma autoritatea teoretică într-una reală de-a lungul mai multor ani. Căsătoria cu membri ai familiilor conducătoare, întărâtarea unei facțiuni împotriva alteia, cumpărarea pur și simplu de teritorii reprezentau căi alternative ale diplomației lui Ivan. În timpul domniei sale, Iaroslav, Rostov și Tver au fost dobândite în acest fel, în mare măsură pe cale pașnică, doar ocazional recurgându-se la forță.

Iscusința și eficacitatea metodelor lui Ivan sunt exemplificate prin modul în care s-a comportat cu orașul Novgorod. Cu toate că acest oraș recunoscuse de multă vreme autoritatea nominală „marelui cneaz", o facțiune puternică din oraș se temea că Ivan va căuta să reducă independența politică a comunității lor și o va transforma într-un satelit al statului moscovit. În 1470, această facțiune a pus mâna pe putere și l-a invitat pe marele duce Cazimir al Lituaniei să accepte suveranitatea asupra Novgorodului. Ivan a reacționat rapid în fața acestei provocări. Înainte ca să poată Cazimir profita de ofertă, Ivan și-a trimis armata. El i-a obligat pe cetățeni să i se supună și să renunțe la prietenia lor cu ducele Cazimir. Totuși, el a păstrat instituțiile Novgorodului într-o mare măsură intacte și nu a făcut nici o încercare de a diminua autonomia orașului.

Treptat, după ce a trecut criza inițială, Ivan a redus independența politică a Novgorodului. În 1475 el a vizitat orașul și i-a arestat pe cinci dintre membrii săi de frunte. Doi ani mai târziu, folosind drept scuză faptul că cetățenii continuau să uneltească împreună cu lituanienii, el și-a condus din nou armata împotriva Novgorodului și a suspendat definitiv instituțiile de guvernare ale acesuia. General-locotenenții numiți de Ivan au preluat controlul asupra întregii administrații, iar teritoriile Novgorodului au fost absorbite de domeniul „marelui cneaz". Spre a simboliza pierderea independenței Novgorodului, clopotul folosit spre a-i chema pe cetățeni a fost demontat și trimis la Moscova. Valuri succesive de execuții și de deportări i-au lipsit pe locuitorii înfrânți de posibilitatea și voința de a rezista.

Vasili al III-lea a continuat politica inaugurată de către tatăl său. Între 1509–1510, el a pornit împotriva orașului Pskov, deși locuitorii săi mimaseră o oarecare loialitate față de Moscova. Familiile de frunte din Pskov au fost deportate, iar controlul orașului a fost încredințat funcționarilor numiți de „marele cneaz". „Iar acești locotenenți și agenții lor au băut mult sânge pskovian," se tânguia cronicarul roașului. Riazanul a avut aproape aceeași soartă. Jumătate din teritoriile sale fuseseră deja confiscate de către statul moscovit în timpul domniei lui Ivan al III-lea, iar în 1520 Vasili l-a arestat pe conducătorul Riazanului și a anexat ceea ce mai rămăsese din cnezat.

Pe parcursul primelor decade ale secolului al XV-lea, datorită unor încrâncenate rivalități dinastice Hoarda de Aur tătară a început să se destrame. Din ruinele ei, au fost întemeiate cinci state războinice separate: Marea Hoardă (cunoscută ulterior sub numele de Hanatul Astrahan), Hoarda Nogailor, și Hanatele Crimeii, Kazan și Siberiei. Dintre acestea, Marea Hoardă reprezenta cea mai mare amenințare la adresa statului moscovit. Conducătorul ei, care pretindea că se trage din Genghis Han, îl considera pe „marele cneaz" drept vasalul său și se simțea jignit de faptul că Ivan nu îi plătea tribut. Ca urmare, hanul Marii Hoarde s-a dovedit un aliat prompt al marelui duce de Lituania. De-a lungul anilor 1470, Marea Hoardă a inițiat o serie de războaie locale contra statului moscovit, ațâțată și îndemnată de către lituanieni.

Ivan al III-lea a profitat de rivalitatea dintre statele tătare și a stabilit relații prietenești cu Hanatele Siberiei și Crimeii. Și acestea, ca și el, se temeau de influența Marii Hoarde și de parteneriatul ei cu lituanienii. Succesul politicii lui Ivan față de tătari a devenit evident în 1480. În acel an, hanul Ahmed din Marea Hoardă și-a unit forțele cu cele ale lui Cazimir al Lituaniei în cadrul unui asalt combinat asupra statului moscovit. În vreme ce Ivan se îndrepta înspre sud contra Hoardei, înfrângându-i pe tătari lângă râul Ugra, aliații săi din Crimeea invadau Lituania, împiedicându-l astfel pe Cazimir să facă joncțiunea cu Ahmed. La scurt timp după această înfrângere a moscoviților, Ahmed însuși a fost atacat și ucis de membrii Hoardei lui Nogai, care e posibil să fi acționat în înțelegere secretă cu Ivan.

În anumite manuale rusești și sovietice mai vechi, „Urmărirea de pe Ugra" a lui Ivan este prezentată ca fiind actul decisiv în „structurarea

jugului tătar". Totuşi, majoritatea istoricilor vor fi de acord acum că statul moscovit şi-a cucerit libertatea faţă de tătari în mod treptat şi că nu a existat un eveniment unic care să marcheze trecerea de la vasalitate la independenţă. Chiar şi la mijlocul secolului al XVI-lea, conducătorii statului moscovit plăteau tribut unor anumiţi hani în momente de slăbiciune, admiţând prin aceasta în mod tacit revendicările la suzeranitate ale tătarilor.

Relaţiile lui Ivan cu Kazanul au implicat aceleaşi metode de „divide et impera" care au caracterizat comportamentul său faţă de celelalte hanate tătare. În timpul anilor 1480, Ivan a profitat din plin de certurile dinastice din sânul casei stăpânitoare din Kazan spre a îndepărta orice ameninţare de pe meleagurile sale. Sprijinind alternativ când un rival, când pe celălalt, Ivan a făcut din stăpânul Kazanului aproape o marionetă. În acest fel, el a fost capabil să dejoace intrigile lituaniene care vizau plasarea unei facţiuni antimoscovite în fruntea Kazanului.

La începutul anilor 1490, succesul de ansamblu al strategiei lui Ivan al III-lea era evident. Cnezatele şi oraşele învecinate cu statul moscovit fuseseră aduse sub stăpânirea sa directă. Tătarii lui Nogai, cei din Kazan şi din Crimeea fuseseră convertiţi în aliaţi, iar Marea Hoardă fusese umilită. Acum Ivan avea drumul liber spre a porni la război împotriva principalului său duşman, marele duce al Lituaniei.

Moartea marelui duce Cazimir în 1492 şi urcarea la tron a fiului său mai mic, Alexandru, ca stăpân al Lituaniei (fiul cel mare al lui Cazimir primise coroana Poloniei), i-a oferit lui Ivan ocazia pe care o căuta. Profitând de schimbarea de guvernare, el a lansat imediat un atac asupra Lituaniei. După o campanie rapidă, el l-a silit pe Alexandru să-i predea provincia Viazma şi să-l recunoască pe „marele cneaz" al Moscovei drept „suveran al întregii Rusii". Concedându-i acest titlu lui Ivan, Alexandru a renunţat efectiv la dreptul său asupra teritoriilor Rusiei Albe şi Ucrainei. Ca simbol al noii prietenii dintre Lituania şi statul moscovit, Alexandru s-a căsătorit cu fiica lui Ivan, prinţesa Elena.

La sfârşitul anilor 1490, relaţiile dintre statul moscovit şi Lituania s-au deteriorat şi mai mult. Dându-şi seama de implicaţiile titlului „suveran al întregii Rusii", Alexandru a încetat să i se mai adreseze lui Ivan în acest fel. În plus, el a iniţiat persecuţia credincioşilor ortodocşi din regiunile Lituaniei, ajungând chiar să-şi întemniţeze soţia ortodoxă de la Moscova. Folosind aceste insulte drept scuză, Ivan a pus din nou

mâna pe arme. În 1500, trupele sale au înaintat pe un front larg, invadând regiunile din jurul Smolenskului, ale Brinskului și ale Cernigovului (vezi harta de la pagina 26). Războiul început de Ivan a fost terminat de către fiul și urmașul său, Vasili al III-lea, care a cucerit orașul Smolensk în 1514. În conformitate cu termenii acestui tratat convenit în 1522 între Vasili și marele duce Sigismund, statul moscovit își păstra cuceririle care se ridicau la mai mult de o treime din teritoriile ocupate anterior de lituanieni.

3. Ivan al IV-lea (1533–1584)*

Când Vasili al III-lea a murit în 1533, fiul și urmașul său, Ivan al IV-lea, avea doar trei ani și de-abia în 1547 el a început să domnească și de drept și de fapt. În acel an, Ivan a fost încoronat „țar" sau împărat al Rusiei de către mitropolitul Moscovei. Începând din acest moment, titlul oficial al „marilor cneji" și al conducătorilor Rusiei va fi cel de țar.

Spre deosebire de predecesorii săi, Ivan nu a făcut din lupta cu lituania țelul principal al politicii sale externe. În schimb, el a privit în primul rând către hanatele tătare, și și-a petrecut prima parte a domniei războindu-se cu Kazanul și Astrahanul (urmașul Marii Hoarde). În clipa în care a reușit înfrângerea lor, Ivan și-a îndreptat atenția către nord, spre țărmul baltic și către teritoriile cavalerilor livonieni (o ramură a Ordinului teuton). Războiul pe care l-a condus pe țărmul Balticii a fost prelungit de intervenția polono-lituaniană și de cea suedeză și s-a dovedit în cele din urmă zadarnic.

Interesul lui Ivan pentru hanate și Marea Baltică poate fi explicat în diverse feluri. În relatările existente din secolul al XVI-lea, părerea cea mai frecventă era aceea că Ivan caută să-și recupereze „patrimoniul" și să-i convertească pe „sarazinii fără Dumnezeu" și pe „eretici" la adevărata credință ortodoxă. Deși Ivan era fără îndoială inspirat de acest tip de retorică cruciată, imperială, politica sa externă a fost influențată și de două considerații practice. În primul rând, el a fost atras de perspectiva de a deschide legături comerciale cu Persia și, prin Baltica, cu Europa apuseană. În al doilea rând, la momentul urcării sale pe tron, atât hanatele

---

* Supranumit „cel Groaznic" (n.t.)

tătare, cât și Livonia se aflau într-o stare avansată de dezintegrare. În acest fel, se ivise amenințător un vid de putere ce îi putea absorbi fie pe turcii otomani, fie pe suedezi, fie pe lituanieni, care la rândul lor ar fi pus în pericol granițele proprii ale statului moscovit. Spre a preîntâmpina o atare eventualitate, Ivan trebuia să ia inițiativa și să acționeze primul.

În momentul în care Ivan a ajuns pe tron, politica internă a Kazanului ajunsese într-o fază atât de confuză încât amenința însăși supraviețuirea hanatului. Facțiunile rivale se luptau pentru putere, una cerând sprijin de la Moscova, alta de la Crimeea și de la aliații hanului Crimeii, turcii otomani. Lovituri de palat și răscoale se succedau rapid și într-o manieră sângeroasă.

La început, Ivan s-a mulțumit să exploateze slăbiciunea Kaganului anexându-i teritoriile unul câte unul. Totuși, destrămarea iminentă a hanatului l-a obligat în scurt timp pe Ivan să inițieze niște acțiuni mai hotărâte. Prin urmare, în 1552, Ivan a pornit împotriva Kazanului cu o armată de 150 000 de oameni și 150 de tunuri. Folosind explozibili, mai întâi el a aruncat în aer rezerva de apă a orașului Kazan, apoi a făcut breșe în zidurile sale. După ce au reușit să pătrundă, moscoviții i-au înecat într-o baie de sânge pe apărători. De-a lungul următorilor câțiva ani, Ivan a încorporat în statul moscovit tot ceea ce mai rămăsese din hanatul Kazanului. În regiune au fost numiți guvernatori militari, locuitorii săi au fost convertiți forțat la creștinismul ortodox, iar pământurile Kazanului au fost împărțite nobilimii ruse. Ca mulțumire pentru victoria pe care Dumnezeu i-a acordat-o asupra „sarazinilor", Ivan a început construcția Catedralei „Sf. Vasili" amplasată în Piața Roșie din Moscova. Cu turlele sale strălucitoare sub formă de ceapă, „Sf. Vasili" a rămas până în ziua de azi cel mai vestit simbol al Moscovei.

După cucerirea Kazanului, situat pe parcursul mijlociu al Volgii, Ivan și-a îndreptat atenția asupra gurilor fluviului. Astrahanul, care reprezenta tot ceea ce mai rămăsese din Marea Hoardă, a fost cucerit de moscoviți în 1556 și a fost anexat imediat. Ca urmare a cuceririi Astrahanului, întregul curs al Volgăi până la Marea Caspică a intrat în stăpânirea Moscovei. Prin urmare, negustorii ruși aveau acum posibilitatea de a face comerț direct cu centrele de producere a mătăsii din Persia și din Orientul Mijlociu. Cu toate acestea, în ciuda acestei noi oportunități, interesul lui Ivan consta nu atât în centrele comerciale ale Orientului,

cât în orașele Europei. Dorința țarului de a facilita legăturile comerciale cu apusul l-a determinat să stabilească relații diplomatice și comerciale cu Anglia, și, ulterior, să pornească un război costisitor și inutil.

Chiar și în timpul domniei lui Ivan al III-lea existase un trafic comercial în creștere între statul moscovit și regiunea baltică. Negustorii germani erau vizitatori frecvenți ai orașului Novgorod, iar cucerirea de către statul moscovit a acestui port deschisese noi oportunități comerțului dintre interiorul său și Europa apuseană. În anii 1490 Ivan al III-lea construise la Ivangorod, pe malul Balticii, spre a ușura acest comerț. Totuși, datorită proximității centrului comercial livonian de la Narva, Ivangorod nu a reușit să prospere.

În 1553 negustorul și navigatorul englez Richard Chancellor a ajuns cu corabia în Marea Albă. El căutase un loc de trecere către China dincolo de partea de nord a Scandinaviei. Totuși, furtunile și gheața l-au obligat să-și întrerupă expediția și să debarce lângă Arhanghelsk. Spre surprinderea sa, pentru că nu avea idee pe unde se afla, Chancel-

lor a fost întâmpinat de supuși ai țarului, care l-au condus la stăpânul lor. Interesul pe care i l-a stârnit vizitatorul țarului a fost imediat și a avut ca urmare stabilirea unor legături diplomatice și comerciale cu Anglia. După întoarcerea lui Chancellor la Londra a fost fondată The Muscovy Company, căreia Ivan i-a conferit în 1555 dreptul de a face comerț în mod nestingherit prin teritoriile stăpânite de el.

Dezvoltarea comerțului cu Anglia nu numai că i-a prijeluit lui Ivan accesul la produsele tehnice de care țara ducea lipsă, ci i-a oferit totodată oportunități diplomatice. La sfârșitul anilor 1560 el a încercat, pe baza bunelor relații cu Anglia, s-o atragă pe regina Elisabeta într-o alianță ofensivă contra Poloniei. Cu toate că planul nu s-a finalizat, a fost suficient spre a stârni preocuparea suveranului polonez. Interesul Angliei față de statul moscovit deriva din cantitățile de blănuri care puteau fi aduse acolo și din oportunitățile de expansiune comercială de-a lungul Volgăi către Persia.

Principalul obstacol în calea relațiilor comerciale și diplomatice ale Rusiei cu Anglia și cu Europa în ansamblu consta în lipsa unor porturi convenabile. Principalul *entrepôt* pentru comerțul anglo-rus era Arhanghelsk. Totuși, acest port era prins sub ghețari timp de șase luni pe an, iar negustorii străini puteau să ajungă la el doar după o traversare plină pe pericole a Arcticii. În plus, datorită faptului că Arhanghelsk era situat la vreo 1000 de kilometri la nord de Moscova, nu era tocmai ideal pentru negustorii băștinași. În schimb, porturile baltice erau practicabile în cea mai mare parte a anului, se aflau mai aproape de principalele centre comerciale și erau deja binecunoscute drept comunități comerciale. Mai mult, având în vedere faptul că Livonia se afla în declin, porturile Narva, Reval și Riga puteau, după cum socotea Ivan, să fie obținute cu relativă ușurință. Problema era că nu numai statul moscovit era interesat de comerțul din Marea Baltică și de soarta Livoniei, ci și Suedia și Polonia-Lituania.

Livonia fusese prima dintre statele cruciate din zona Mării Baltice și fusese întemeiată de către Ordinul purtătorilor de sabie. Pe parcursul secolului al XIII-lea, livonienii se uniseră cu Ordinul teutonilor și cooperaseră în campanii contra diferiților vecini ai ordinului. Cu toate acestea, în ciuda fuzionării lor, cavalerii livonieni își păstraseră propriile instituții, acaparând o mare parte din comerțul din Marea Baltică și declanșând războaie contra Novgorodului și a Pskovului. În 1525,

Marele Maestru al cavalerilor teutoni s-a convertit la credința luterană și a transformat Ordinul teuton în statul Prusia. Livonienii au rămas astfel ultima colonie cruciată a Europei. Izolarea a fost urmată de dezintegrare. Mulți dintre cavalerii livonieni au îmbrățișat protestantismul și au renunțat la viața de cazarmă pentru o existență mai liniștită ca proprietari rurali. Din conacele lor, ei organizau munca țăranilor lor letoni și estoni și luau parte la micile lor certuri. Încercările Maestrului ordinului și ale arhiepiscopului de Riga de a păstra unitatea livoniană au eșuat în scurt timp din pricina disputelor dintre ei.

Profitând de dificultățile interne ale Livoniei, Ivan a invadat țara în 1558. Statul livonian și ordinul militar s-au dezintegrat definitiv. Ultimul ei stăpân a dat pământurile ordinului Poloniei, primind în schimb Kurlanda sub formă de ducat ereditar. Orașele din nord, conduse de Reval, s-au pus în acest răstimp sub protecția Suediei. Astfel, în toiul victoriei sale în Livonia, Ivan s-a trezit războindu-se simultan cu cele două mari puteri baltice. Pentru următorii 20 de ani, Ivan va fi angajat într-o luptă disperată spre a-și păstra cuceririle livoniene și spre a-și cuceri „fereastra spre apus".

Lupta lui Ivan pentru a-și menține controlul asupra Livoniei va fi aproape sigur un eșec. Spre a păstra o ieșire la Marea Baltică, Ivan era gata să facă concesii și să ia parte la alianțe. Astfel, el nu a cerut întreaga Livonie și nici măcar o suveranitate deplină asupra părții la care avea pretenții. Într-adevăr, el era gata să negocieze chiar și sprijinirea candidaturii unei marionete daneze la „coroana" livoniană. Totuși, an de an, moscoviții au fost respinși. În 1581, armata poloneză a regelui Ștefan Bathory se afla în fața Pskovului, iar suedezii cuceriseră de la Ivan Ivangorodul. În cele din urmă, prin pacea de la Iam Zapolski (1582), Bathory l-a constrâns pe Ivan să renunțe la drepturile sale în Livonia și să pună capăt luptei sale pentru a pune mâna pe un port la țărmul Balticii.

În anul următor, Ivan le-a predat suedezilor țărmul Golfului Finlandei. Situația militară disperată a Rusiei de-a lungul acestor ani de luptă este sugerată de ușurința cu care expedițiile tătarilor ajungeau în centrul teritoriilor lui Ivan. În 1571, o armată crimeeană a reușit să incendieze parțial capitala. O expediție tătară pornită cu doi ani mai târziu a fost oprită la doar 80 de kilometri de Moscova.

Statul moscovit și teritoriile din jur.

Provincia *Moscovei* nu este extrem de întinsă sau fertilă, căci solul nisipos care o acoperă și care ucide cerealele datorită uscăciunii extreme, este un mare obstacol în calea fertilității. La aceasta trebuie adăugată asprimea excesivă a atmosferei, căci frigul este câteodată atât de intens încât crapă pământul, iar apa aruncată în aer îngheață înainte de a ajunge pe sol... Orașul însuși este construit din lemn și este cumva mai mare decât în realitate, căci grădinile și curțile spațioase ale fiecărei case reprezintă un important adaos. Se spune că înainte cu șase ani de a ajunge eu la Moscova, printr-un ordin al cneazului au fost numărate casele, iar numărul lor trecea de 41 500. Orașul este larg, spațios și foarte murdar.

Un observator german de la începutul secolului al XVI-lea

Se spune că aici în *Ucraina* iarba crește atât de înaltă încât un om călare se poate ascunde cu ușurință în ea. Țara are din belșug toate soiurile de cereale, cu care locuitorii nu știu ce să facă... Au tot felul de sălbăticiuni, pești și păsări...

Un călător irlandez din secolul al XVII-lea

Episcopii și *Ordinul livonian* aproape că nu au o fortăreață... iar aici nimeni nu face construcții de apărare. În același fel, nobilimii de rând nu i se oferă nici un fel de fortăreață, ci doar case de țară fără îngrădituri... Totuși, cele trei orașe, Riga, Reval și Dorpat, au o frumoasă ghildă de negustori, care cuprinde burgeri destul de bogați... Dacă fiecare și-ar face serviciul militar, ei ar avea cu toții vreo 6 000 de cai. Din vremuri imemoriale însă, nu s-a văzut și nu s-a făcut un recensământ.

O relatare suedeză despre Livonia, c. 1550

Territorial siberian se află înspre regiunile nord-estice, la mare distanță de Moscova... În Munții Urali cresc cedri, pini și alte soiuri de copaci, iar printre ei își au sălașurile căprioare, elani, iepuri, vulpi, samuri și veverițe. Din aceste regiuni izvorăsc multe rîuri, mari și frumoase, care au o apă foarte proaspătă și pește din belșug.

O relatare moscovită din secolul al XVII-lea

Înfrângerea și umilirea lui Ivan în Livonia au avut loc în același timp cu cucerirea Siberiei. Cucerirea Norgordului de către Ivan al III-lea adusese sub controlul statului moscovit coloniile orașului și avanposturile comerciale care se extindeau până în Munții Urali. Anexarea Kazanului de către Ivan al IV-lea a extins și mai mult către răsărit frontiera rusă, spre punctul unde se învecina cu Siberia. Ivan a încredințat sarcina pătrunderii în teritoriile sovietice familiei de negustori Stroganov. În 1574 Ivan le-a concedat Stroganovilor dreptul de a se așeza pe teritoriile la est de Munții Urali și de a obține orice beneficii doresc din zonă.

De la jumătatea secolului al XV-lea, Siberia aparținuse hanului tătar care avea reședința în orașul Sibir. La începutul domniei lui Ivan al IV-lea, hanul Ediger al Siberiei recunoscuse suzeranitatea țarului și îi plătise tribut. Totuși, Ediger a fost ulterior înlăturat de către un rival, hanul Kuchum, care a pus capăt plăților către Moscova. Avându-se în vedere ostilitatea evidentă a conducătorului siberian, Stroganovii au fost obligați să organizeze o expediție militară care să le sprijine ambițiile în regiune. Pe la 1580 ei s-au asigurat de sprijinul lui Ermak, războinic cazac. Cu doar câteva sute de oameni, Ermak a traversat Munții Urali și l-a învins pe Kuchum, ocupându-i capitala.

Ermak a fost ucis în 1585 în timpul luptelor continue cu tătarii pentru teritoriile siberiene. Cu toate acestea, victoria sa asupra lui Kuchum a deschis fluviile Ob și Irtâș care după aceea au devenit drumurile principale ale colonizării rusești în Siberia. Pe urmele colonizării de către Stroganovi a teritoriilor la est de Munții Urali au venit guvernatorii militari care au făcut rapid ca regiunea să fie supusă controlului direct al țarului. Totuși, cu toate că Ivan nu a mai trăit spre a apuca să vadă aceste evenimente ulterioare, ele nu i-ar fi făcut mare plăcere. Principala sa preocupare constă în deschiderea unei treceri către Marea Baltică și Europa apuseană, iar nu obținerea unei noi moșteniri în îndepărtata Asie.

4. Uniunea de la Lublin (1569)

La origine, uniunea Poloniei cu Lituania era de factură personală și își avea rădăcinile în căsătoria reginei Jadwiga cu marele duce Jogaila în 1386 (vezi pagina 17). În veacurile care au urmat, legătura dintre cele două țări a fost întărită, până când în 1569 a fost declarată indisolubilă.

Prin Uniunea de la Lublin, parafată în acel an, cele două țări se contopeau formând o singură entitate politică denumită Republica poloneză (*Reczpospolita Polska*). Sub această formă își vor continua existența comună Polonia și Lituania până la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Îndelungata legătură a Poloniei cu Lituania, cimentată la Lublin în 1569 era remarcabilă, având în vedere multiplele diferențe dintre cele două țări. Polonia era o monarhie feudală veche. Avea o ordine socială bazată pe stări; instituții reprezentative; o puternică nobilime care își cunoștea bine drepturile; și un sistem coerent de administrație și justiție. Cu toate că nu erau omogeni din punctul de vedere al populației și al afilierii religioase (în orașe existau arii extinse de așezări germane, precum și largi enclave de evrei, armeni și ucraineni), nobilii de frunte de la curte și din provincie erau în marea lor majoritate catolici și de extracție poloneză.

Prin contrast Lituania era o creație nouă, născută din venirea bruscă a triburilor lituaniene pe teritoriile Rusiei apusene. În mare parte din aria pe care o cuceriseră, lituanienii lăsaseră pe conducătorii locali la locurile lor și păstraseră intacte legile și obiceiurile existente. A persistat în acest fel un amalgam de jurisdicții și proceduri care sfidau încercările de centralizare. În mod asemănător, Lituania era diversă din punctul de vedere al compoziției sale etnice și religioase. Lituanienii alcătuiau doar un sfert din locuitorii ducatului, majoritatea fiind ruși și urcaineni. Credința ortodoxă continua să atragă cel mai mare număr de credincioși, în ciuda încercărilor de convertire făcute de catolici.

Din cauză că legătura ei cu Polonia era personală și dinastică, Lituania a continuat până în 1569 să aibă guvernare proprie. Un Mare Consiliu Ducal, care se întrunea în capitala Vilna dicta atât în privința afacerilor interne ale ducatului, cât și a celor externe. Astfel, spre a-i liniști pe nobilii de frunte din Lituania, regele Poloniei era deseori obligat să renunțe la titlul de „mare duce" și să numească o rudă pe acest post. Potențialul pentru o dezintegrare a uniunii era cel mai mare în aceste ocazii.

Pe parcursul perioadei 1386–1569, în Lituania a avut loc un proces gradat de „polonizare" care a eliminat diferențele și a creat o comunitate de interese. În 1413 nobilii lituanieni de frunte au fost „adoptați" de către omologii lor polonezi și au primit aceleași privilegii ca și nobilimea poloneză. Din acel moment, formele poloneze de guvernare,

de jurisdicție și de organizare socială au fost asumate în Lituania. Biserica catolică și nou-înființata universitate de la Vilna au acționat, în mod suplimentar, ca niște agenți puternici de răspândire culturală poloneză.

Căsătoria lui Jogaila cu Jadwiga în 1386 fusese motivată de teama, comună atât polonezilor cât și lituanienilor, pe care o inspirau cavalerii teutoni. Frica persistentă de invazie din partea cavalerilor a slujit la și mai marea apropiere dintre Polonia și Lituania. De-abia în 1466 puterea militară a Ordinului a fost înfrântă de armatele unite ale rivalilor săi polonezi și lituanieni și de o răscoală a supușilor săi. Etapa finală a istoriei Ordinului a avut loc în 1525 când marele său maestru, Albert Hohenzollern, a îmbrățișat luteranismul și a transformat noul ducat protestant al Prusiei într-un feud al coroanei poloneze.

„Amenințarea germană" a fost rapid înlocuită de o alta. Familia Jagiello avusese prima ei experiență nefericită cu turcii otomani în 1444. În acel an, Wladislaw al III-lea al Poloniei, anterior ales rege al Ungariei, fusese ucis de turci în bătălia de la Varna. Din Balcani, otomanii efectuau cu regularitate raiduri pe teritoriul polonez și lituanian. În cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, turcii s-au așezat pe țărmul Mării Negre, cucerind teritoriile lituaniene din jurul gurilor Niprului. S-a impus ca toate încercările de recucerire ale liniei de coastă să fie abandonate în anii 1520, când cucerirea Ungariei de către turci a inaugurat o nouă amenințare la adresa frontierei sudice a Poloniei. În această perioadă bineînțeles, Lituania se afla în război cu statul moscovit și pierduse deja o treime din teritoriu din cauza vecinului ei răsăritean.

Pericolul reprezentat de viguroasa expansiune a lui Ivan al IV-lea a avut loc în același timp cu o criză a monarhiei jagiellone. Sigismund August, bătrânul rege al Poloniei, și mare duce de Lituania nu avea moștenitori. Având în vedere că el era ultimul reprezentant din dinastia jagiellonă, uniunea Poloniei și a Lituaniei s-ar fi dizolvat în mod automat la moartea lui. Discuții targiversate referitoare la o mai strânsă uniune a celor două țări avuseseră loc de câtiva zeci de ani. Acum, sub impactul combinat al amenințării statului moscovit și a iminenței morții regelui, nobilimea din Lituania cerea o deplină unire cu Polonia: „un stăpân comun și o apărare comună".

Este de înțeles preocuparea nobilimii lituaniene de a-și contopi statul cu Polonia. Lituania suporta atacul principal al moscoviților care

înaintau și, de una singură, nu era capabilă de rezistență prelungită. Armata se depindea de trupele și resursele poloneze; orașele și provinciile sale erau deja sleite de greaua povară a impozitelor necesare spre a continua lupta. Unirea deplină ar fi ușurat apărarea Lituaniei printr-un acces mai facil la armele și banii polonezi.

Din punctul ei de vedere, nobilimea poloneză vedea în Lituania noi oportunități de dobândire a unor teritorii. Într-o epocă în care țările din apusul Europei își plantau colonii peste mări, polonezii încercau noi zone de așezare în răsărit. O fuziune a Poloniei cu Lituania ar fi îndepărtat multe din obstacolele pe care le avea de înfruntat colonizarea, socoteau nobilii polonezi.

Reczpospolita Polska

Discuțiile cu privire la termenii unirii Poloniei cu Lituania au fost continuate cu din ce în ce mai multă perseverență, și au fost în cele din urmă finalizate în 1569. La o adunare a reprezentanților ambelor țări care a avut loc la Lublin, s-a convenit formarea unei „Republici" (*Reczpospolita Polska*) „a două state și națiuni, alăturate într-un singur popor, și de-a pururi un singur conducător, un stăpân și rege comun, ales pururi împreună de polonezi și lituanieni." Postul de mare duce al Lituaniei va fi de-acum înainte inseparabil de cel de rege al Poloniei, iar parlamentul Lituaniei (înființat în 1559 în unicul scop de a fi de acord cu unirea propusă) se va amalgama cu parlamentul sau seimul Poloniei.

Sub forma unei anexe la acordul de la Lublin, Podolia, Volânia și Ucraina au fost scoase de sub administrația lituaniană și puse sub stăpânirea directă a polonezilor. În aceste provincii au apărut numeroase așezări poloneze, iar domenii uriașe sau *latifundia* au fost acaparate de către coloniștii ambițioși. În veacul următor, acești mari proprietari de pământ vor exercita o influență disproporționată asupra instituțiiilor politice ale Poloniei, și vor contribui în mod semnificativ la paralizia guvernării ce a afectat *Reczpospolita Polska*. Însă consecința imediată a cedării de către Lituania a Ucrainei a fost punerea Poloniei în contact direct cu un element nou și periculos: cazacii din stepele apusene.

5. Cazacii

Ucraina este numele folosit de obicei în ziua de azi pentru a desemna patria poporului ucrainean. Prin această măsură, zona Ucrainei se întindea de la Lvov și Galiția în vest la Marea de Azov în est, iar Marea Neagră și mlaștinile Pripet marchează limitele sudice și, respectiv, nordice ale regiunii. Aceste granițe coincid aproximativ cu cele ale Ucrainei. Totuși, în Evul Mediu, *ukraina* însemna pur și simplu „zonă de frontieră". Doar treptat numele a ajuns să desemneze o anumită arie geografică, populată de un grup etnic și lingvistic distinct. Prin urmare, de-a lungul celei mai mari părți a istoriei lor, ucrainenii au fost cunoscuți sub numele de ruteni sau, din pricina faptului că vorbesc o varietate a limbii ruse, drept „ruși mici".

Cazacii erau în esență un produs al *ukrainei*. În regiunea de stepă de la frontiera Rusiei de sud, ei jucau rolul de pionieri, pirați și mercenari.

Termenul de „cazac" reflectă calitățile timpurii ale vieții căzăcești. Căci „cazac" este o variantă a lui *kazak*, care la tătari însemna aventurier sau mercenar. Într-adevăr, primii *kazak*-i au fost probabil tătari, care luptau în mod independent de han. Însă, în secolul al XV-lea, cazacii au fost „slavizați" de către recruții aduși din comunitățile slave învecinate.

Zona de stepă din sudul Rusiei, care include Ucraina de azi, era zona centrală a cazacilor. Satele cazace – de obicei case de lemn care ofereau condiții de locuit iarna – erau construite pe râurile Nipru, Don și Volga. Din taberele lor îndepărtate, cazacii lansau expediții de jaf în Lituania și statul moscovit. În plus, ei foloseau râurile spre a trece cu vasele lor de război și jefuiau spre sud până la orașele turcești de pe țărmul Mării Negre.

Cazacii prețuiau statutul lor de războinici independenți, fiind, potrivit aprecierii unui călător de mai târziu, „iubitori extraordinari de libertate și nesupuși nici celei mai blânde servituți." Fiecare comunitate își alege anual propriii conducători sau hatmani, care organizau campaniile, împărțeau prada și făceau dreptate. În timpul în care își exercita funcția, hatmanul era răspunzător în fața cetei războinicilor, care își rezerva dreptul de a-l demite oricând voia. Cazacii trăiau în principal din jafuri, făcând schimburi în natură cu negustorii care veneau în regiune. De la bun început, ei au evitat orice activitate sedentară cum ar fi agricultura, despre care spuneau că „aduce rușine și dezonoare."

Pe parcursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, cazacii și-au pierdut treptat independența politică și economică. În perioada respectivă limitele statelor polonez și moscovit se desfășurau peste teritoriul de stepă al Ucrainei, transformând zone de graniță în regiuni de așezări fixe. Cazacii care alcătuiau o „societate periferică" și constituiau un produs al frontierei erau sortiți să-și piardă libertatea în momentul în care erau încorporați într-o structură politică.

Din epoca atacului mongolo-tătar teritoriile fertile de stepă fuseseră arareori populate. Pășunile deschise erau prea vulnerabile la atacuri spre a avea valoare ca locuri de așezare. Prin urmare, populația Ucrainei, în majoritatea ei, s-a îngrămădit în jurul câtorva orașe fortificate din regiune. Această situație s-a schimbat în secolul al XVI-lea. În această epocă, o înrăutățire a condițiilor de muncă din statul moscovit a generat în Ucraina o avalanșă de refugiați care și-au înjghebat rapid gospodăriile și comunitățile în stepă. În acest răstimp, lituanienii au introdus treptat o

nouă stabilitate a condițiilor în zona pe care o controlau ei. De la Kiev și Braslav, se porneau campanii de impunerea ordinei în provincii și a fost creată o administrație provincială. În urma acestei reorganizări politice a sosit un nou val de mici nobili și țărani.

„Colonizarea" Ucrainei a fost însoțită de răspândirea în regiune a proprietăților funciare aristocratice. Întinse porțiuni de teritoriu sau *latifundia* au fost date de către regii Poloniei și marii duci de Lituania nobililor lor de frunte. Acest proces s-a accelerat după Uniunea de la Lublin (1569), care a avut, printre alte consecințe, deschiderea Ucrainei pentru pionierii aristocrați. Pe măsură ce nou-veniții „regișori" își feudalizau *latifundia*, impunând obligații împovărătoare populației, mulți țărani s-au mutat pur și simplu spre est, deschizând la rândul lor noi zone de colonizare.

Printre cazaci, așezările în Ucraina au produs o mulțime de reacții. Unii cazaci au intrat pur și simplu în serviciul regelui Poloniei, iar în schimbul „înregistrării" au primit promisiunea unor slujbe regulate în calitate de paznici de frontieră. Alții s-au alăturat efortului de colonizare și au devenit proprietari cazaci de pământ și stăpâni de țărani iobagi. Totuși, mulți cazaci au refuzat să renunțe la vechiul lor mod de viață. La început, ei s-au străduit să-și prelungească incursiunile în scop de jaf, fără a ține cont de influxul de colonizări și de cuceriri. Campaniile militare viguroase ale armatei poloneze, care au culminat cu înfrângerea cazacilor la Lubnâi în 1596, au dovedit inutilitatea acestei atitudini. Nemaiavând vreo alternativă, numeroși cazaci s-au îndreptat către răsărit, dincolo de aria de colonizare. Prin urmare, ei au ocupat Câmpiile Sălbatice, teritoriul necolonizat de pe Niprul de jos și și-au stabilit cartierul general la Zaporoje. Prin anii 1590, „oștirea zaporojeană" avea efective de 20 000 de războinici, care ascultau de propriii lor conducători aleși. Adoptând o politică externă independentă și făcând incursiuni în adâncimea Imperiului otoman și a *Reczpospolita Polska*, oastea cazacilor zaporojeni a constituit în scurt timp o putere în sine aflată în marginea cea mai îndepărtată a Europei răsăritene.

Guvernare și politică

1. Cancelariile și *Pomeșciki*

La sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea, structura socială și politică a statului moscovit a fost drastic remodelată de politica dusă de către conducătorii ei. Sub domnia lui Ivan al III-lea și Vasili al III-lea, au fost înființate noi sisteme de guvernare și de administrație în locul instituțiilor rudimentare moștenite din Evul Mediu. În același timp, a fost creată o nouă clasă de războinici și a fost pusă în slujba conducătorului. Aceste schimbări importante erau în mare măsură consecința creșterii teritoriale rapide a statului moscovit, care scotea în evidență deficiențele instituțiilor administrative existente și slăbiciunile sistemului său de rezerve militare.

Pe parcursul Evului Mediu, activitatea guvernului statului moscovit a fost împărțită între două grupuri de oameni. Chestiunile mai importante, cum ar fi sfătuirea cneazului în probleme de politică, de recrutare și de menținere a controlului în provincii erau asumate de boieri. Aceștia îi cuprindeau pe cei mai de încredere asociați ai conducătorului și de obicei erau mari proprietari de pământ. Sarcinile administrative mai de rutină, cum ar fi pregătirea listelor de contribuabili, erau asumate de *dvor* sau gospodărie, care era alcătuită din personalul privat al cneazului. În ansamblu, întreaga responsabilitate a administrării statului moscovit s-a aflat până la sfirșitul secolului al XV-lea în mâinile a, probabil, nu mai mult de douăzeci de oameni.

În timpul ultimelor decenii ale secolului al XV-lea, statul moscovit a fost rapid transformat dintr-un cnezat mic în cel mai întins stat al Europei. Metodele administrative rudimentare întrebuințate în Evul Mediu nu se mai potriveau unui stat cu o populație de șase milioane și cu o suprafață de aproximativ 1 000 000 km². Spre a comunica la

distanțe mari și spre a culege informații și resurse de pe o arie geografică întinsă, cneazul avea nevoie urgentă de un aparat de guvernare mai eficient.

Reacția inițială a lui Ivan al III-lea la noile nevoi administrative ale statului moscovit a fost doar de a spori mărimea personalului casei sale prin admiterea în rândurile acestuia a unui corp de funcționari care să știe să scrie și să citească. La sfârșitul domniei sale în casa sa se aflau aproximativ 50 de astfel de *diaki* sau secretari. Principala lor sarcină era compunerea corespondenței și păstrarea arhivelor publice.

Complexitatea operațiunilor guvernamentale provocată de dezvoltarea continuă a statului a obligat în curând la o restructurare mai radicală a administrației. Pe parcursul primelor decenii ale secolului al XVI-lea, în cadrul aparatului birocratic al casei domnitoare au fost înființate mai multe departamente, iar fiecăruia i s-a dat o responsabilitate specială pentru un anumit tip de activitate în cadrul guvernării. Pe la jumătatea secolului, multe dintre aceste departamente dobândiseră un statut și o importanță suficiente spre a fi plasate complet în afara aparatului administrativ al casei domnitoare. Aceste cancelarii sau *prikazî*, după cum erau denumite, răspundeau direct în fața cneazului și slujeau drept centre ce beneficiau de cunoștințe și experiență specializate. Apariția acestor noi unități de guvernare, cu echipele lor de secretari experimentați și cu procedurile lor bine stabilite, este considerată de obicei de către istorici a marca prima fază în dezvoltarea birocrației statului moscovit.

Extinderea administrației casei domnești și înființarea primelor cancelarii nu au fost însoțite de nici o schimbare a instituției de guvernare centrală cu funcție executivă. Boierii continuau să-l sfătuiască pe cneaz și să participe la majoritatea discuțiilor legate de afaceri importante de stat. Treptat însă, influența lor a fost subminată de către secretari, care posedau o cunoaștere mai specializată și o înțelegere mai complexă a chestiunilor publice. În câteva ocazii de la sfârșitul secolului al XV-lea, Ivan al III-lea a trecut peste boieri și a cerut sfaturi de prima mână de la secretari.

În timpul domniei lui Vasili al IV-lea, cancelariile individuale au început să uzurpe și mai mult prerogativele stabilite ale boierilor. În mod tradițional, aceștia fuseseră numiți în funcția de guvernatori de provincie, îndeplinindu-și responsabilitățile locale cu doar o minimă supraveghere. Totuși, Vasili a pus toate chestiunile locale sub suprave-

gherea cancelariilor și a trimis secretari spre a controla activitatea guvernatorilor. Multe dintre sarcinile îndeplinite de către guvernatori, cum ar fi strângerea taxelor și pregătirea registrelor de războinici, au fost de asemeni preluate de administrația de cancelarie. Desigur, nici Ivan nici Vasili nu au căutat în mod intenționat să diminueze prestigiul și statutul boierilor. Ei au fost în principal interesați de eficacitate și de obținerea unui grad mai mare de conducere informată și centralizată. Cu toate acestea, dezvoltarea „guvernării prin secretari" i-a iritat pe boieri și i-a făcut să se simtă jigniți de noile practici administrative.

Cea mai importantă funcție care revenea în mod tradițional boierilor era alcătuirea armatei. În timp de război, boierii trebuiau să ofere războinici înarmați aduși de pe propriile lor domenii. Aceștia sporeau forțele strânse de cneaz de pe teritoriile sale personale sau moșii. Prin urmare, până la sfârșitul secolului al XV-lea, grosul armatei statului moscovit consta din suite particulare conduse de căpitani boieri. Însă, pentru că asupra cantității și calității trupelor furnizate de boieri conducătorul nu avea o influență directă, acest sistem de alcătuire a armatei ducea la o nesiguranță extremă. În mai multe ocazii de-a lungul secolului al XV-lea, armata statului moscovit a fost învinsă doar din cauza faptului că anumiți boieri nu reușiseră să strângă trupe suficiente.

Pe parcursul primilor ani de domnie ai lui Ivan, a fost întreprinsă o reformă a sistemului de alcătuire a armatei care a restructurat fundamental societatea statului moscovit. La indicațiile lui Ivan, multe dintre teritoriile recent cucerite au fost confiscate de la foștii lor proprietari și împărțite sub formă de parcele membrilor casei domnești și altor cetățeni de frunte ai statului moscovit. În schimbul primirii pământurilor, noii proprietari trebuiau să-i dea cneazului la vreme de război un număr fix de soldați înarmați. A fost creată o cancelarie specială spre a se urmări îndeplinirea obligațiilor militare și echiparea corespunzătoare a fiecărui războinic cu cal, armură ușoară și arme. Toate acestea trebuiau plătite de către proprietar din profitul pe care îl obținea de pe urma pământului ce-i fusese acordat. În cazul în care aceste angajamente nu erau respectate, proprietatea funciară era confiscată.

Noul sistem de *pomeste* sau proprietatea funciară condiționată a fost introdus pentru prima dată în regiunea Novgorod în perioada anilor 1480 și 1490, și a fost extins cu rapiditate în restul țării. Nu doar proprietățile hanilor, cnejilor și cetăților învinse au fost convertite în pro-

prietăți *pomeste*, ci și o mare parte din pământul comun lucrat de țărani a fost expropiat. Ca urmare a acestui proces extensiv de distribuire de pământuri, pe la jumătatea secolului al XVI-lea existau în statul moscovit aproximativ 20 000 de *pomeșciki* sau deținători de *pomeste*. Cu toate că erau slab echipați în conformitate cu standardele apusene, *pomeșciki*-i cel puțin ofereau o sursă sigură de ostași și îl scuteau pe conducător să mai depindă din punct de vedere militar de boierii săi.

2. Boierii și perioada până la majoratul lui Ivan al IV-lea

În mod tradițional, boierii alcătuiseră elita societății statului moscovit. Ei îl sfătuiau pe cneaz personal, îndeplineau la porunca lui sarcini militare și civile și primeau în mod regulat pământuri în dar, în schimbul sprijinului oferit. La început, cneazul avea dreptul de a face boier pe oricine dorea el și de a ridica chiar și persoane de origine umilă la acest statut social înalt. Totuși, pe parcurusl secolelor al XIV-lea și al XV-lea, rândurile boierimii deveniseră din ce în ce mai rigidizate și închise persoanelor din exterior.

Familiile boierești de frunte erau divizate de deosebiri nete din punctul de vedere al bogăției. Anumiți boieri, precum familia Șuiski din Suzdal, dețineau uriașe proprietăți sau *votcina*; alții posedau doar câteva sate și erau astfel mai săraci decât mulți boieri care nu posedau pământ. Familiile de frunte se deosebeau, de asemeni, prin deoseirile de rang social. Boierii cu o ascendență mai ilustră aveau tendința de a ocupa principalele posturi de la curte și alcătuiau cercul cel mai intim de sfetnici ai cneazului. Cei din afara acestui grup ocupau funcții în guvernarea provinciilor. De-a lungul secolelor al XV-lea și al XVI-lea, la Moscova a fost creată o ierarhie a precedenței sau *mestnicestvo*, care stabilea cu precizie ce familii puteau deține funcții de stat. Aceste gradații de avere și de onoare îi împiedicau pe boieri să facă front comun împotriva încălcării influenței lor.

În timpul domniei lui Ivan al III-lea, elita boierească a început să piardă din tradiționalul ei monopol asupra influenței. Apariția secretarilor și a cancelarilor amenința puterea de la curte a boierilor, iar ivirea *pomeșciki*-lor făcea ca armatele lor particulare să devină o formă de alcătuire a armatei din ce în ce mai redundantă. În același timp, o mulțime

de nou-veniți puteau intra în rândurile boierimii. În loc să-i exileze sau să-i execute pe conducătorii cnezatelor pe care le anexase recent, Ivan al III-lea a hotărât să-i pună de acord cu ierarhia boierească existentă. Prin angajarea elitei sociale și politice a regiunilor cucerite în slujba sa, Ivan spera să unească acele regiuni în mod mai trainic de Moscova. La începutul secolului al XVI-lea, aproximativ o jumătate din familiile boierești erau alcătuite din descendenți ai cnejilor.

Numărul mare de primiri în elita boierească adâcea sentimentul de nesiguranță pe care îl aveau deja vechile familii. O puternică rivalitate între facțiuni a luat naștere din cauza faptului că fiecare familie căuta să-și păstreze influența în declin asupra conducătorului și să-și excludă rivalii de la putere.

Ivan al III-lea și Vasili al III-lea au reușit amândoi să stopeze aceste divizări alegându-și sfetnicii de frunte din rândurile fiecărei facțiuni boierești de frunte și prefăcându-se a fi arbitri dezinteresați în disputele interne ale boierilor. Totuși, în 1533, Vasili a murit, iar la tron a urmat fiul său, Ivan al IV-lea. Pentru că Ivan avea doar trei ani în momentul morții tatălui sale, a fost constituită o regență.

Pe patul de moarte, Vasili îi implorase pe boieri „să-l susțineți cu tărie pe fiul meu spre a ajunge suveran și spre a fi dreptate în țară". Boierii au fost de acord. Totuși, în ciuda promisiunilor lor, boierii s-au folosit imediat de prilejul morții lui Vasili spre a se angaja în dispute crâncene între facțiuni. În următorii zece ani, o serie de familii – Belski, Șuiski și Glinski – au pus mâna pe putere într-un șir de lovituri de palat. De fiecare dată, familia victorioasă își executa sau exila rivalii și mărea averile sprijinitorilor ei. Așa după cum avea să comenteze ulteior în legătură cu această perioadă de anarhie boierească Ivan al IV-lea: „Eu eram orfan, iar țarul era asemeni unei văduve. Drept pentru care boierii s-au folosit de ocazie în folos propriu… și nimeni nu i-a împiedicat să ducă la îndeplinire nedemnele lor fapte."

În timpul anilor cât au fost la putere, familiile boierești nu prea au încercat să slăbească aparatul de guvernare; în calitate de conducători *de facto* ai statului, ei nu aveau mare interes să facă acest lucru. Cu toate acestea, conducerea boierească a dus la o eroare de ansamblu a puterii guvernării centrale. Anumiți boieri își însușeau zone întinse de influență locală în provincie și lăsau să decadă sistemul guvernării provinciale. În această perioadă, mulți *pomeșciki* au fost încurajați să

facă abstracție de obligațiile pe care le aveau față de cneaz și să devină clienți ai altor boieri și războinici plătiți. Așa după cum Andrei din Starița sfătuia un grup de proprietari de *pomeste* în 1537: „Marele cneaz este tânăr și boierii au în puterea lor statul, și pe cine veți sluji voi? Veniți și mă slujiți pe mine, și vă voi da bucuros moșii."

Relatări ulterioare povestesc modul în care tânărul Ivan al III-lea a fost maltratat fizic de către boieri. Cu toate că izvoarele despre această perioadă sunt foarte deficitare, acestor alegații probabil că ar trebui să nu li se dea crezare. Boierii aveau nevoie de numele și autoritatea lui Ivan spre a da credibilitate conducerii lor și pe măsură ce îmbătrâneau, de bunăvoința de a sta la putere. Ațâțând o facțiune împotriva alteia, el și-a format treptat o autoritate proprie. În cele din urmă, în 1547, Ivan a anunțat căsătoria și încoronarea sa ca țar. În ajunul sărbătorii, tânărul cneaz a poruncit să fie executați liderii facțiunilor răspunzătoare pentru violențele din anii trecuți. Nu este sigură identitatea complicilor săi în săvârșirea acestei fapte; dar în capitală erau foarte mulți cei cărora li se făcuse o nedreptate de către victimele lui.

3. Reformele din anii 1550

Experiențele lui Ivan în perioada de până la majorat au exercitat o influență importantă asupra politicii pe care a adoptat-o față de boieri după venirea la putere. Prin acțiunile lor din anii 1530 și 1540, boierii îi demonstraseră lui Ivan disprețul lor total atât față de bunăstarea statului, cât și față de interesele conducătorului de drept. Cu toate că este improbabil ca Ivan să fi intenționat distrugerea fizică a elitei boierești în ansamblul ei, el s-a străduit tot timpul de-a lungul domniei să-i reducă influența și prestigiul.

Faptul că Ivan începuse să nu mai țină cont de părerile boierilor atunci când lua hotărâri cu privire la politică în perioada de început a domniei sale dovedea că era nemulțumit de ei. În timpul anilor 1550, noul țar a primit sfaturi din partea unui „Consiliu favorit" care nu făceau parte din rândurile boierilor. În anumite ocazii el lărgea acest cerc și chema spre a participa la discuții feluriți *pomeșciki*, clerici și negustori.

În primii ani ai domniei lui Ivan s-a putut constata o înviorare a reformei. În codul de legi sau *sudebnik* pe care l-a promulgat în 1550 și în consiliul bisericesc pe care l-a prezidat în anul următor, Ivan a acordat o atenție specială stăpânirii corupției atât în cadrul administrației de stat, cât și în cel al ierarhiei ecleziastice. În aceeași perioadă, el a completat activitatea de reformă birocratică începută de către Ivan al III-lea și a înființat ultima dintre marile cancelarii care vor administra statul moscovit până în secolul al XVIII-lea: departamentul de afaceri străine; *Razriad*-ul; și *pomeste prikaz*-ul.

Aceste reforme au fost însoțite de eforturi hotărâte de refacere și întărire a clasei de războinici *pomeșciki* – *Razriad*-ului și *pomeste-prikaz*-ului li se încredințau astfel sarcina de redobândire a pământurilor *pomeste* luate de boieri în perioada în care Ivan a fost minor. În același timp, un șir de decrete clarificau obligația țărănimii de a lucra pământurile proprietarilor – *pomeșciki*.

Faptul că *pomeșciki*-i au dobândit o nouă influență și importantă în timpul domniei lui Ivan este exemplificat prin două acțiuni întreprinse în anii 1550. În primul rând, Ivan a distribuit o mare parte din domeniul său privat din regiunea Moscovei la aproximativ 1000 de *pomeșciki*. Datorită apropierii lor de capitală, noii arendași aveau posibilitatea de a juca rolul de gărzi de corp și rezerve militare pe timp de criză. În al doilea rând, în 1555 Ivan a abolit instituția guvernatorilor provinciali boieri, înlocuind-o cu consilii regionale de *pomeșciki*. Prin intermediul acestor măsuri, el a luat afacerile locale din mâinile elitei boierești, făcând rost în același timp de sprijin prompt din partea *pomeșciki*-lor în cazul unei rezistențe din partea boierilor.

4. Ivan al IV-lea: un exercițiu de interpretare

Încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, istoricii au împărțit domnia lui Ivan în două părți. Prima jumătate coincide aproximativ cu reformele instituționale din anii 1550, perioadă în care se consideră că Ivan a domnit cu înțelepciune și moderație. Cea de-a doua perioadă se întinde cam din 1560 până la moartea sa din 1584. În această parte a domniei sale, se socotește că Ivan s-a comportat cu o cruzime extremă și că a întreprins mai multe experiențe iraționale și bizare în guvernare.

Țarul a poruncit ca boierii puternici, negustorii importanți, funcționarii administrativi și cetățenii de orice rang să fie aduși în fața sa, împreună cu soțiile și copiii lor. Țarul a dat poruncă să fie torturați în prezența sa în diverse feluri, pline de ură, oribile și inumane... trupurile lor torturate și arse în foc în chipuri rafinate... erau apoi aruncate în râul Volkov... zilnic cam o mie de ființe umane de toate vârstele erau azvârlite în apă și înecate...

Izvorul C

Ivan îi explica lui Daniel Sylvester, translator la the Muscovy Company, motivele pentru numirea unui nou țar:

> *Motivul [acestei numiri] este lucrarea depravată și plină de răutate* a supușilor noștri care murmură și cârtesc împotriva noastră; uitând de supunerea loială, ei urzesc împotriva persoanei noastre. Spre a preîntâmpina acest lucru, le-am dat un alt țar care să-i conducă...

Izvorul D

Într-o biografie a lui Ivan al IV-lea, atribuită de obicei contemporanului său Andrei Kurbski, există următoarea relatare despre „copiii întunericului" cărora Ivan le-a încredințat controlul asupra unei întinse părți a statului moscovit:

> În loc de oameni distinși înzestrați cu o conștiință curată, el a strâns în jurul lui din toate colțurile Rusiei oameni dezgustători, plini de toate relele, și, în plus, sub strașnice jurăminte i-a obligat să nu aibă de-a face nici cu prietenii sau frații lor, nici cu părinții, și să-i facă lui pe plac în toate privințele și să-i îndeplinească poruncile sângeroase. În acești termeni, și în termeni și mai crunți, el i-a obligat pe cei blestemați și nebuni să sărute Crucea... Diavolul și complicele său au înarmat ceata copiilor întunericului... și i-au legat cu jurăminte și vrăji. [Apoi autorul trece la pomenirea tuturor boierilor uciși cu răutate de către „copiii întunericului."]

Izvorul E

Giles Fletcher, care a vizitat statul moscovit în calitate de ambasador al reginei Elisabeta a Angliei, a prezentat astfel comportamentul lui Ivan:

> În preumblările sale, dacă nu-i plăcea de chipul sau persoana cuiva pe care îl întâlnise pe drum, sau pe care-l văzuse, dădea poruncă să i se taie capul. Lucru care era făcut, iar capul era azvârlit la picioarele sale.

Pe baza unor descrieri precum cele de mai sus, istoricii au afirmat în mod frecvent că Ivan suferea de o formă severă de manie a persecuției care dădea naștere unor frecvente acte de sadism. Alte câteva izvoare sugerează în plus un puternic element de deviație sexuală în comportamentul lui Ivan.

Timp de aproximativ un secol, un grup de istorici au susținut că, în ciuda exceselor domniei sale, Ivan a urmărit totuși niște scopuri raționale. Unii au afirmat că el era complet sănătos și nu avea nici un fel de boală mentală. Propunând acest punct de vedere, istoricii „revizioniști" contrazic de-a dreptul o mare parte din mărturiile existente în izvoare. Însă argumentele pentru neluarea în discuție a acestui material sunt convingătoare și pun în lumină mai multe dificultăți importante pe care le ridică analiza domniei lui Ivan.

Mărturiile literare referitoare la domnia lui Ivan al IV-lea sunt extrem de îndoielnice, lucru ce poate fi demonstrat. În primul rând, așa după cum a susținut Edward Keenan (vezi „Izvoarele la pagina 149), scrierile atribuite lui Andrei Kurbski, care constituie grosul mărturiilor rămase despre statul moscovit, constau în falsuri întocmite în secolul al XVII-lea. Scopul din spatele acestei falsificări nu este sigur. Totuși, în mod evident, documentele lui Kurbski pe care s-au bazat de obicei istoricii domniei lui Ivan, au o origine atât de dubioasă încât nu mai reprezintă un izvor util. În al doilea rând, multe dintre celelalte relatări moscovite au fost compuse după moartea lui Ivan de către descendenții sau sprijinitorii acelor familii boierești pe care Ivan le împiedicase să aibă influență. Prin urmare, ele sunt extrem de partizane prin felul în care tratează despre Ivan. În al treilea rând, mărturiile vizitatorilor apuseni ai statului moscovit sunt la fel de suspecte. Fletcher și Horsey, de

exemplu, confundau în mod regulat faptele cu zvonurile, iar o mare parte a detaliilor pe care le dau s-au dovedit a fi false.

Istoricii revizioniști ai domniei lui Ivan nu merg atât de departe încât să-l înfățișeze pe țar drept un conducător blând și moderat, ponegrit de izvoarele rămase. Nici nu neagă responsabilitatea sa pentru actele de brutalitate. În schimb, ei afirmă că Ivan avea motive să-și suspecteze supușii de trădare și că, în contextul secolului al XVI-lea, nu era ilogic ca Ivan să împartă pedepse exemplare aspre.

Pe măsură ce războiul cu Livonia se adâncea într-un impas în anii 1560, Ivan devenea din ce în ce mai vulnerabil la critici. Pentru început, Ivan a încercat să canalizeze indignarea provocată de înfrângerile militare ale statului moscovit către Consiliul Aleșilor, pe care l-a abolit pe motiv că îl sfătuise prost. Desființarea Consiliului Aleșilor a făcut să renască speranțele boierilor care au văzut în aceasta o ocazie de a-și redobândi influența. În timp, anumiți boieri au început să conspire spre a-l detrona pe Ivan cu ajutorul lituanienilor. Cetățenii de frunte ai Novgorodului, care era nerăbdători să redobândească independența orașului lor, au fost de asemenea implicați în diverse comploturi împotriva lui Ivan.

Istoricii susțin că, în aceste circumstanțe, era normal ca Ivan să facă ordine printre supușii săi neloiali și să caute ca prin ei să dea un exemplu spectaculos. Ideologia politică a statului moscovit din secolul al XVI-lea a subliniat importanța dreptății exemplare și a ridicat în slăvi meritele unor acțiuni de represalii dure. Confruntat, în acest fel, cu o amenințare la adresa guvernării sale, Ivan a reacționat în carieră specifică a unui conducător puternic al statului moscovit. A lovi în toate direcțiile, făcând prăpăd în Novgorod, și decimând rândurile boierilor în cele patru mari epurări din 1565, 1568, 1570 și 1575.

În favoarea acestui punct de vedere lipsesc mărturiile serioase, și nu avem posibilitatea de a judeca gradul și seriozitatea comploturilor la adresa vieții lui Ivan. Cu toate acestea, se poate găsi oarecare sprijin pentru interpretarea revizionistă în următoarea relatare oferită de un vizitator englez al statului moscovit.

Izvorul F

Jerome Horsey descrie amenințările la adresa vieții lui Ivan și ilustrează dorința acestuia de a-i pedepsi exemplar pe trădători:

> Împăratul trăia în mare pericol și se temea de trădare și de comploturile ce îi amenințau viața, pe care le descoperea zilnic; și petrecea multă vreme cu cercetarea, torturarea și executarea unora dintre nobilii căpitani și ofițeri care erau descoperiți că uneltesc împotriva lui… Prințul Boris Tulupov, descoperit a fi un uneltitor împotriva împăratului, și aliat cu nobilimea nemulțumită, a fost tras într-o țeapă lungă și ascuțită, dată cu săpun spre a intra prin fundul lui și care îi ieșea prin gât; în care a zăcut vreme de 15 ore… Mama sa [apoi urmează o descriere ce nu poate fi reprodusă care se încheie cu azvârlirea la câini a acestei „femei bune și venerabile"]… iar împăratul a zis după toate acestea: „Pe cei pe care îi protejez, i-am onorat; iar pe cei care sunt trădători îi voi răsplăti astfel."

În cadrul analizei pe care o fac domniei lui Ivan, istoricii revizioniști de obicei trec cu vederea detaliile întunecate ale carierei lui și caută în schimb dovezi pentru motive inteligente și raționale. Prin urmare, atunci când iau în considerare pasajul de mai sus ei vor ignora descrierea înspăimântătoare a tragerii în țeapă și se vor concentra asupra referirilor la conspirații și asupra declarației lui Ivan că dorea să-i pedepsească în mod exemplar pe trădători. În acest fel, acțiunile lui Ivan sunt făcute să pară raționale și justificate din punct de vedere politic.

Să ne îndreptăm acum atenția de la comploturi și pedepsiri la unele dintre celelalte trăsături curioase ale domniei lui Ivan: persecutarea boierilor, instituția demnitară *opricinina* și numirea unui țar care să-l înlocuiască. Să vedem dacă în relatarea care urmează putem discerne un scop rațional al acțiunilor lui Ivan.

Izvorul G

Mărturia trimisului reginei Elizabeta, Giles Fletcher:

> Fiind el un om inteligent și cu o minte subtilă, și dorind să-și reducă guvernul într-o formă mai strictă, Ivan a început gradat să taie din măreția boierilor și să o aducă la proporții mai mici… în așa fel încât acum ei își țin autoritatea, pământurile și toate cele la cheremul împăratului, așa cum fac ceilalți. Mijloacele și modul prin care a făcut acest lucru împotriva lor și a altora dintre nobili au fost acestea…

El și-a împărțit supușii în două părți sau facțiuni printr-o schismă generală. O parte a denumit-o *opriciniki* sau oameni aleși. Aceștia făceau parte din rândurile nobilimii și a altor categorii, fiind luați de el spre a-i proteja și păstra în calitate de supuși credincioși. Pe ceilalți îi numea *zemskii* sau oameni de rând, provenind din clasa cea de jos și vulgară având între ei nobili și gentilomi pe care intenționa să-i decapiteze, fiindcă bănuia că-i dezaprobă guvernarea... Numărul total al ambelor jumătăți era consemnat cum se cuvine și trecut într-un registru: pentru ca fiecare ins să știe cine era un *zemskii* și cine făcea parte dintre *opriciniki*. Iar *opriciniki* aveau libertatea de a-i jefui și de a-i ucide pe ceilalți, fără vreun ajutor din partea unui magistrat sau a legii...

După ce i-a scuturat astfel [pe boieri] și a pus capăt oricăror moșteniri, pământuri privilegii etc., cu excepția unor foarte mici părți pe care le-a lăsat pe numele lor, el le-a dat în stăpânire alte pământuri de *pomeste* (așa cum le zic ei), care sunt la dispoziția împăratului...

Ivan a folosit o practică foarte ciudată, la care puțini principi ar fi recurs la ananghie. El a renunțat la regat în favoarea unui anume Velica Cneaz Simeon... ca și cum ar fi intenționat să se retragă din toate treburile publice, ca să ducă un trai liniștit. Către sfârșitul anului, el l-a pus pe noul cneaz să retragă toate hrisoavele acordate episcopatelor și mânăstirilor, de care se bucuraseră vreme de multe sute de ani. Toate au fost anulate. După ce a făcut acest lucru, el și-a reluat sceptrul și a fost încântat că vor trebui să-și reînnoiască hrisoavele, păstrând și anexând la coroană o mare parte din pământurile lor, după cum a considerat el de cuviință...

Dacă examinăm relatarea lui Fletcher, oservăm că toate acțiunile lui Ivan par a avea un scop ferm îndărătul lor: îmbogățirea trezoreriei și, îndeosebi, extinderea domeniilor particulare ale țarului. Astfel, *opricinina* apare ca fiind instrumentul prin care Ivan a luat pământurile boierilor; instalarea noului țar pare o modalitate de expropiere a proprietăților bisericești. Ceea ce ne duce către punctul central al analizei revizioniste a domniei lui Ivan: nevoia disperată de teritorii care a inspirat și a stat la baza politicii sale interne.

5. Modelul Pokrovski

Secțiunea următoare reprezintă interpretarea esențial revizionistă a domniei lui Ivan, ea derivă în mare măsură din analiza distinsului istoric rus și sovietic N.M. Pokrovski (1868–1932).

De-a lungul celei de-a doua perioade a domniei sale, Ivan s-a angajat într-o luptă prelungită cu lituanienii și suedezii pentru posesiunea Livoniei (1558–1582). Grosul armatei statului moscovit implicate în războiul cu Livonia consta din oșteni *pomeșciki*, care dădeau ajutor în schimbul pământului primit. Pentru a spori numărul acestor *pomeșciki* și astfel mărimea armatei, Ivan avea nevoie să obțină mai mult pământ spre a-l converti în proprietăți *pomeste*. Totuși, în mod hotărâtor, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea nu mai existau alte zone potrivite acestui scop. Prin anii 1560, cea mai mare parte a domeniului privat al țarului fusese deja distribuită, același lucru se petrecuse și cu cea mai mare parte a pământului comun sau „negru", lucrat la țărani. Nu mai rămăseseră decât proprietățile bisericești și domeniile libere sau *votcina* boierilor și ale marilor latifundiari. Stăpânitorul nu avea drepturi legale asupra nici unuia dintre aceste două tipuri de proprietate. Ele nu erau ale lui spre a le distribui, ci erau deținute de către stăpânii lor.

Spre a obține pământul necesar războinicilor săi, Ivan a fost obligat să recurgă la anumite măsuri ilegale. În 1551 el a încercat să secularizeze proprietățile extinse care aparțineau bisericii, dar a întâmpinat o atât de puternică rezistență din partea clerului încât a fost obligat să bată în retragere. A încercat din nou în anii 1570, de această dată, în aparență, cu mai mult succes, folosind viclenia unui țar-marionetă ca modalitate de a expropria pământurile bisericii.

Votcina extinsă, deținută de către boieri, reprezenta țelul principal al lui Ivan. Deja prin „decretul despre serviciu" pe care l-a promulgat în 1556, Ivan începuse să submineze conceptul de proprietate liberă, dându-le instrucțiuni boierilor să furnizeze un număr prestabilit de oșteni de pe teritoriile lor *votcina*. În anii 1560, Ivan și-a dublat eforturile de a reduce *votcina* și de a le înlocui cu proprietăți *pomeste* în schimbul cărora sunt dați oșteni. În acest scop, el a declarat o mare parte a statului moscovit drept *opricinina* și a inițiat un program nemilos de confiscări.

Este extrem de semnificativ că aria de *opricinina* peste care avea control Ivan prin intermediul cetei de *opriciniki*, coincidea îndeaproape

cu teritoriile pe care era concentrată cea mai mare parte de proprietăți *votcina*. Într-adevăr, granițele între care se situa *opricinina* erau aranjate în mod deliberat într-o formă neregulată spre a încorpora proprietățile boierești. Imediat ce Ivan a înființat *opricinina*, el a început să acapareze o mare parte din pământul *votcina* care se afla în jurul granițelor sale. El a dat pe dată acest pământ unor *pomeșciki*. Executând această misiune, „copiii întunericului" s-au comportat ca niște instrumente de aplicare a legii și de evacuare; de aici reputația lor sumbră. Pe parcursul anilor 1560, Ivan a adăugat la *opricinina* noi fâșii de teritoriu. Orașe și piețe, ba chiar anumite străzi din Moscova au fost declarate cu toatele *opricinina* și redistribuite de către țar. Astfel, în momentul în care *opricinina* a fost abolită în 1572, proprietatea liberă încetase să mai joace un rol semnificativ în societatea statului moscovit.

Activitatea lui Ivan de reorganizare teritorială a fost realizată cu violență, dar fără o distrugere de ansamblu deliberată. Așa după cum a remarcat Pokrovski, multe dintre familiile boierești au continuat să exercite influență la curte pe parcursul domniei lui Ivan. Acesta nu avea interes să extermine eliba boierească și nu a făcut acest lucru. Doar cei implicați în conspirații împotriva lui au fost uciși. Totuși nu e de mirare că, din cauza faptului că Ivan le confisca boierilor proprietățile, un număr din ce în ce mai mare dintre ei luau parte activă la comploturile împotriva sa. Era nevoie de acțiuni energice de reprimare spre a se pune capăt acestei rezisențe.

Conform părerii lui Pokrovski și a școlii de istorici revizioniști, domnia lui Ivan trebuie considerată drept punctul culminant al revoluției sociale inițiate de către Ivan al III-lea cu o sută de ani mai devreme. La sfârșitul secolului al XV-lea, au fost făcute primele încercări de creare a unei noi clase de osteni-proprietari de pământ pe care să se poată baza „marii cneji" din punct de vedere militar și politic. Ivan a desăvârșit misiunea de reformare, convertind numeroasele proprietăți *votcina* în posesiuni *pomeste*, și ridicându-i pe *pomeșciki* pe scara socială, în detrimentul boierilor. În cadrul acestei activități de reconstrucție, instituția denumită *opricinina* reprezenta, după expresia lui Pokrovski, „doar punctul culminant al unui îndelungat proces socio-politic, care începuse cu mult înainte de Ivan, și care prin natura sa inexorabilă face ca reflecțiile referitoare la «caracter» și «stare mentală» să fie complet inutile".

Mulți istorici resping modelul lui Pokrovski ca fiind mult prea ambițios și fără o prea mare legătură cu izvoarele. Aceasta critică este îndreptățită; dar aceleași imputări pot fi aduse majorității celorlalte interpretări ale domniei lui Ivan. Dacă susținem că Ivan a căzut pradă nebuniei, în acest caz trebuie să facem abstracție de toate mărturiile care dovedesc un caracter fundamental rațional al obiectivelor pe care le-a avut. Dacă acceptăm reversul, cum că ar fi fost complet sănătos, atunci trebuie să explicăm înspăimântătoarea reputație de om brutal de care s-a bucurat chiar din timpul vieții. Având în vedere numărul redus de izvoare existente, nici una dintre cele două interpretări nu poate fi argumentată în mod convingător. La sfârșit, probabil că va trebui să se accepte că nu există suficiente mărturii ferme spre a se îndepărta în mod definitiv incertitudinile referitoare la domnia lui Ivan.

Titlul sub care Ivan este cunoscut posterității este la fel de ambiguu. La scurtă vreme după moartea sa, Ivan dobândise porecla de *Groznîi*. Acest termen poate fi tradus fie prin „Cel Groaznic", fie prin „Cel Măreț", căci ambele elemente sunt conținute în originalul rusesc. „Ivan cel Groaznic" sau „Ivan cel Măreț"? Ca și atât de multe aspecte ale domniei lui Ivan, s-ar părea că însăși porecla lui Ivan este susceptibilă de mai multe interpretări.

6. *Szlachta* (șleahta) poloneză

Un studiu comparativ al organizării politice a statului moscovit și a celui polonez din perioada modernă timpurie este un exemplu de contraste. În statul moscovit, întreaga autoritate era concentrată în mâinile conducătorului, care deținea o putere absolută, neîngrădită de vreo instituție reprezentativă. În *Reczpospolita Polska* puterea coroanei era mărginită, iar constituția stipula o împărțire a autorității între rege și parlament sau Seim. Toate legile necesitau consimțământul Seimului, atât în camera sa superioară sau Senat, cât și în Camera Deputaților, aleși prin vot. În plus, după 1573 nobilimea poloneză și lituaniană, sau șleahta, avea dreptul de alegere, spre deosebire de coroană, pretând astfel să aleagă drept conducător pe oricine dorea.

De-a lungul celei mai mari părți ale perioadei moderne timpurii, Federația poloneză a dovedit principalele caracteristici ale unei „constituții

mixte" prin intermediul căreia puterea era împărțită și echilibrată între conducător și supușii săi din rândurile nobilimii. Așa după cum explica Szymon Starowolski în lucrarea sa *Polonia* (1632):

> Și astfel avem un rege, care nu s-a născut cu drept la tron, ci a fost instalat acolo prin alegeri, și care este executantul suprem al legilor trecute prin Seim. Avem un Senat, ales dintre cei mai de frunte cetățeni, și numit spre a avea grijă de respectarea acestor legi. Avem deputați de Seim aleși prin vot liber [al nobilimii] în fiecare provincie, a căror datorie este aceea de a vota legile în parlament... și care strunesc puterea regelui și autoritatea excesivă a Senatului.

Nobilii polonezi erau extrem de numeroși. Pe la jumătatea secolului al XVI-lea, ei reprezentau aproximativ 6% din numărul total al populației – cam 500 000 din 7,5 milioane. Această proporție a sporit de-a lungul anilor următori, ajungând cam la 10% în secolul al XVIII-lea. Cu toate că nobilimea constituia o singură stare sau *stan*, în rândurile ei persistau diferențe considerabile. În vârful ierarhiei nobiliare se aflau marii magnați, care dețineau vaste întinderi de *latifundia*, mai ales în partea răsăriteană, lituaniană a *Reczpospolita Polska*. Mulți dintre ei ocupau cele mai importante slujbe de stat și dominau Senatul. După magnați venea nobilimea „de mijloc", alcătuită din nobili mai mici, proprietari de pământ. Totuși, marea majoritate a nobililor polonezi nu posedau pământ. Cu toate că „nobilii cu sabați" formau coloana vertebrală a stării lor, condiția materială pe care o aveau era aproape identică cu cea a șerbilor. Deseori nobilii fără pământ se angajau ca muncitori rurali; în mod alternativ, ei căutau să capete slujbe în gospodăriile magnaților. Totuși, toți își arătau cu mândrie blazoanele, se făleau pe drumurile pline de noroi cu săbiile lor de lemn (cele de oțel fiind prea scumpe), și se întruneau cu conștiinciozitate o dată la câțiva ani în parlamentele lor locale sau *seimiki*. La aceste evenimente, nobilii alegeau reprezentanți în Camera Deputaților sau Seim.

La origine, nobilii polonezi se deosebeau prin obligația militară pe care o aveau față de rege. De-a lungul Evului Mediu târziu, nobilii își extinseseră treptat puterea politică în detrimentul coroanei. Ca urmare a stingerii dinastiei Piast în 1370, nobilii au fost capabili să smulgă în

mod regulat concesii de la conducător acordându-i în schimb sprijin împotriva rivalilor potențiali și garantând succesiunea în cadrul familiei lui. În cel mai timpuriu exemplu al acestui schimb, regele Ludovic i-a exceptat în 1374 pe nobilii polonezi de la plata tuturor impozitelor în schimbul recunoașterii dreptului la moștenire al fiicei sale. Spre a-și păstra coroana în familie, regele Jogaila și descendenții săi fuseseră în mod similar obligați să lărgească privilegiile nobilimii. Principalele concesii smulse coroanei de către mica nobilime poloneză constau în imposibilitatea detenției arbitrare și în dreptul de a fi consultați în toate problemele importante ale statului. Prin termenii Uniunii de la Lublin (1569), toate aceste drepturi erau în mod automat dobândite de nobilimea lituaniană.

În ciuda puterii din ce în ce mai mari a nobililor, regele încă mai avea o autoritate substanțială. Așa după cum remarca mai târziu un vizitator irlandez în Polonia:

> El [Regele] are dreptul de a numi în mod liber toate beneficiile ecleziastice, și toate funcțiile seculare, atât civile, cât și militare pe întreg întinsul teritoriilor stăpânite de el; fără a mai vorbi de un mare număr de domenii regale, pe care el le conferă împreună cu demnități de stat celor care l-au slujit. El poate acorda avansări considerabile, la fel ca oricare principe din Europa, și poate confisca averea oricui dorește... El poate convoca, amâna și dizolva dieta [Seim] după cum vrea. Într-un cuvânt, polonezii îl denumesc protectorul legilor și privilegiilor lor; distribuitorul de onoruri; șeful suprem al Republicii [*Reczpospolita Polska*]; și comandantul suprem al trupelor lor.

Prin folosirea judicioasă a patronajului și prin manipularea întrunirilor și a agendei Seimului, regii Poloniei erau capabili să-și păstreze atât autoritatea personală, cât și echilibrul de putere dintre coroană și *szlachta*.

Pe parcursul secolului al XVI-lea, regii polonezi au socotit că potentații care alcătuiau Senatul constituiau cea mai mare amenințare la adresa coroanei. În virtutea uriașelor lor averi funciare și a armatelor particulare de servitori, mulți dintre potentați posedau o influență care le permitea să-l sfideze pe rege prin impunitate. Ca atare, regii polonezi adoptau o politică de cooperare cu conducătorii micii nobilimi, care

erau conștienți de puterea locală a potentaților. În 1505, în cadrul regulamentului *Nihil Novi*, regele conferea Camerei Deputaților, organul nobilimii mai sărace, aceleași drepturi cu cele pe care fusese anterior obligat să le acorde Senatului. Din acel moment, deputații din Seim aveau posibilitatea ca printr-un vot colectiv să respingă orice schimbare a legii sau a guvernării cu care nu erau de acord. Într-o încercare asemănătoare de a fi mai șireți decât potentații, regii polonezi recrutau în mod continuu membri ai micii nobilimi în rândurile administrației regale. Fiind încadrați fie ca secretari în cancelarie, fie ca slujbași responsabili cu paza locală, nobilii de origine umilă jucau rolul unei contragreutăți față de potentații influenți care dominau Senatul și largi suprafețe din zona rurală. În acest caz există o paralelă clară cu politica urmată atât de Ivan al III-lea al statului moscovit, cât și de descendenții săi.

Pe parcursul secolului al XVI-lea, membrii de frunte ai micii nobilimi poloneze au dobândit, treptat, sentimentul importanței lor politice și au dezvoltat un program propriu. „Execuționiștii", acei nobili însărcinați cu executarea corectă sau aplicarea legilor țării, s-au luptat pentru o serie de reforme care aveau dublul efect de a limita influența potentaților stimulând în același timp puterea coroanei. În anii 1560, un mare număr de proprietăți regale care fuseseră anterior date potentaților au fost reluate în posesie de către rege la instigarea deputaților execuționiști. În aceeași perioadă, numărul de slujbe regale pe care le putea deține un singur potentat a fost diminuat prin reglementările Seimului. Reorganizarea administrației judicioase și a trezoreriei, asumate tot la ordinele Camerei Deputaților, au sporit influența monarhiei și au inspirat reușita globală a parteneriatului ei cu mica nobilime.

Partidul execuționiștilor era însă, hotărât să-și consolideze influența atât asupra potentaților, cât și asupra suveranului. În 1572, a murit regele Sigismund al II-lea. Cu toate că, teoretic, coroana era electivă, până în acest moment doar nobilii cei mai de frunte, care se întâlneau la curte, jucaseră un rol în cadrul procesului de selecție. În mod invariabil, ei își aleseseră ca nou stăpân o rudă apropiată a regelui decedat. Însă Sigismund nu avea familie și nici un succesor clar. În absența unui moștenitor natural, execuționiștii cei mai importanți au luat inițiativa. La o întrunire a Seimului la Varșovia în 1573, ei au impus cu forța principiul conform căruia toți nobilii din *Reczpospolita Polska* au dreptul

de a participa în mod direct la alegerea regelui. Apoi, ei au negociat în mod direct la alegerea regelui. Apoi, ei au negociat cu diverșii aspiranți la tron (erau cinci cu toții) și au susținut cauza candidatului care promisese cel mai mult. Acesta era, după cum s-a dovedit, principele francez Henric de Anjou. În schimbul tumultoasei sale alegeri, susținută zgomotos de vreo 40 000 de nobili pe o câmpie din afara capitalei, Henric a fost de acord cu o serie de măsuri care au pus pe o bază solidă parteneriatul dintre coroană și Seim. „Articolele henriciene" stipulau că Seimul din acel moment se va întruni o dată la doi ani și că regele nu putea nici să strângă impozite, nici să meargă la război, nici să se căsătorească fără încuviințarea Seimului. În cazul în care regele nu își onora aceste obligații, el putea fi detronat. După Henric, toți regii polonezi au trebuit, în schimbul alegerii lor, să accepte Articolele henriciene și orice alte articole pe care Seimul le considera necesare. Aceste condiții sau *Pacta Conventa* stânjeneau serios capacitatea coroanei de a acționa în mod independent.

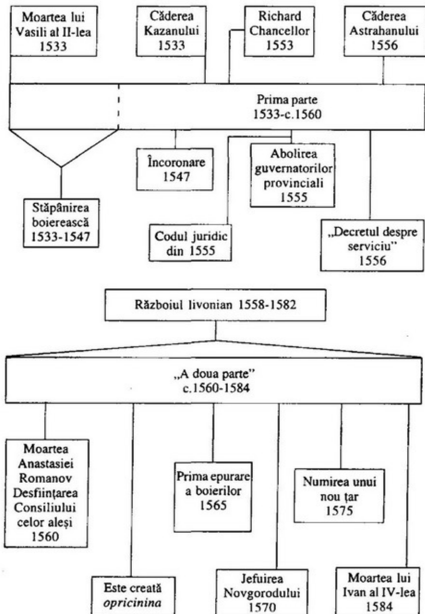
În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, deputații Seimului au început treptat să accepte principiul că hotărârile lor necesitau aprobarea unanimă a tuturor deputaților pentru a fi validate. Obiecția sau *liberum veto* a unui singur nobil deputat putea astfel să respingă orice propunere înaintată Seimului, chiar dacă ea se bucura de sprijinul majorității. La început, dreptul de *liberum veto* era folosit cu moderație. De-abia către sfârșitul secolului al XVII-lea promulgarea legilor a fost perturbată în mod serios de folosirea abuzivă a *veto*-ului. Cu toate acestea, dezvoltarea acestui instrument constituțional neobișnuit indică atașamentul nobilimii la ideea că drepturile individuale nu trebuiesc puse în pericol de „tirania majorității." Mult lăudata „Libertate de aur" de care se bucura *szlachta* polono-lituaniană implica, în primul rând, libertatea membrilor ei de a se opune oricărei propuneri care amenința interesele indiduale.

Lucru unic în Europa vremii, Polonia a fost cruțată de conflicte referitoare la religie. Ideile Reformei au prins cu siguranță rădăcini în țară. În orașe predominant era luteranismul, iar mulți dintre nobili îmbrățișaseră calvinismul. Un amestec de secte protestante mai mici, anabaptiști, menoniți, arieni și unitarieni s-au stabilit de asemeni în regat, care avea deja comunități substanțiale de armeni, ortodocși și evrei. Cu toate acestea, chiar după instalarea Contrareformei, persecuția și violența

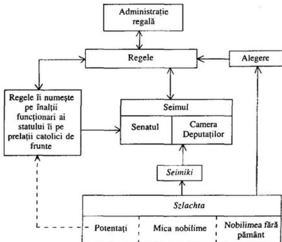
nu au afectat niciodată relațiile dintre diversele culte. În cadrul Confederației de la Varșovia, convocată de Seim în 1573, principiul toleranței și al coexistenței pașnice a fost înscris în legile țării:

> Pentru că în *Reczpospolita Polska* noastră există o mare nepotrivire în problema credinței creștine, și pentru a preîntâmpina ca din aceasta să se iște vreo vrajbă dăunătoare, așa după cum vedem că se petrece în alte regate, noi jurăm unul altuia în numele nostru și în cel al urmașilor noștri care vor veni... că, deși suntem *dissidentes in religione*, să păstrăm pacea între noi și să nu facem vărsare de sânge sau să confiscăm proprietăți, să vârâm în închisoare sau să alungăm în funcție de diferitele culte și de deosebirile dintre Biserici, și, în plus, să nu ajungem sau să încurajăm nici o putere sau funcție care țintește în vreun fel acest lucru...

Această lege i se aplică nu numai nobilimii, ci și țărănimii și orășenilor, și aproape în mod sigur explică relațiile armonioase dintre bisericile din Polonia. (Martirologia protestantă din Polonia cuprinde în secolul scurs după 1550 doar zece persoane). În acest fel, Libertarea de aur pe care o avea *szlachta* poloneză reprezenta mai mult decât libertatea nobililor de a participa pe deplin la viața politică a *Reczpospolita Polska*. Accentul pus pe drepturile și libertățile individuale pentru care se luptă Seimul conferea tuturor supușilor regelui o libertate de conștiință și de credință fără precedent în istoria europeană.

Domnia lui Ivan al IV-lea

Organizarea Reczpospolita Polska, c. 1590

CAPITOLUL 4

Secolul al XVII-lea

1. „Vremurile tulburi" ale statului moscovit

a) „Cele trei faze" ale lui Platonov

„Vremurile tulburi" au fost o perioadă extrem de violentă și de plină de frământări a istoriei statului moscovit, care s-a întins de la stingerea Casei Rurikizilor în 1590, până la întemeierea dinastiei Romanov în 1613. Acest interval de 15 ani a fost martorul unei serii de războaie civile, invazii străine și răscoale țărănești. În timp ce structura socială și politică creată de-a lungul veacului trecut începea să se prăbușească, era amenințată însăși supraviețuirea statului moscovit unitar. Doar alegerea oportună a lui Mihail Romanov ca țar a oprit deraparea către fragmentare și împărțire teritorială.

Istoricii „vremurilor tulburi" au căutat frecvent să împartă conflictele acestei perioade în trei faze separate: o „fază dinastică"; o „fază socială"; și o fază de „luptă națională" împotriva intervenției străine. Conform acestei scheme, propusă pentru prima dată de S.F. Platonov în anii 1920, moartea țarului (Feodor) în 1598 fără a lăsa moștenitori a generat o luptă violentă pentru tron. În vacarmul care a urmat, s-au eliberat dintr-o dată tensiuni sociale zăgăzuite multă vreme, care au declanșat răscoale țărănești peste tot. Profitând de situație, trupele suedeze și poloneze au invadat statul moscovit, contribuind și ele la haos. În cele din urmă însă, această intervenție străină a făcut ca facțiunile rivale din Rusia să lase la o parte certurile și să acționeze împreună spre a restabili ordinea.

Cu toate că modelul cu „trei faze" al „vremurilor tulburi" implică în mod indubitabil o simplificare excesivă a evenimentelor, analiza perioadei 1598–1631 în funcție de coordonatele propuse de Platonov continuă să reprezinte o modalitate utilă de a face lumină în privința trăsăturilor mai importante ale acestui episod confuz al istoriei statului moscovit.

b) „Faza dinastică"

Cauza „vremurilor tulburi" poate fi identificată în moartea lui Ivan al IV-lea. Moștenitorul lui Ivan era fiul său Feodor, care a moștenit tronul în 1584. El era renumit pentru evlavia sa, pentru faptul că iubea sunetul clopotelor și pentru că era extrem de reținut în a se implica în chestiuni de stat. În aceste împrejurări, era inevitabil ca alții să conducă în numele său. Aproape imediat, rolul de frunte în guvernare a fost asumat de cumnatul lui Feodor, Boris Godunov, care devenise un personaj important în timpul domniei lui Ivan al IV-lea.

Dintre cei doi frați ai lui Feodor, primul pierise în 1582 (ucis, după unele relatări, de către Ivan al IV-lea personal), iar cel de-al doilea, Dmitri, murise 10 ani mai târziu datorită unei crize de epilepsie. Prin urmare, Feodor rămăsese ultimul vlăstar de parte bărbătească care reprezenta Casa Rurikizilor, dinastia princiară care își trăgea obârșia din conducătorii varegi ai Kievului medieval. Cu toate acestea, în ciuda căsătoriei sale și a unei mari dorințe de a avea un moștenitor, Feodor a rămas fără urmași. Ca urmare, moartea sa din 1598 a împins statul moscovit în haos. Nu exista nici o procedură de alegeri a unui succesor în situația fără precedent sau o rudă apropiată.

În lunile care au urmat după moartea lui Feodor, Godunov a dus o campanie viguroasă al cărei țel era obținerea tronului pentru sine. În acest scop, el a primit sprijinul clericilor de frunte și al unei mari părți din *pomeșciki*. Cu toate acestea, în ciuda tuturor aclamațiilor în favoarea unei eventuale încoronări a lui Boris în septembrie 1598, alegerea sa ca țar nu era deloc sigură. Pentru că Boris nu făcea parte din Casa Rurikizilor, el era considerat de foarte mulți ca fiind un uzurpator. În acest fel, încă de la bun început el a întâmpinat o puternică opoziție atât din partea acelor boieri care socoteau că nu este mai îndreptățit decât ei, cât și din partea oamenilor simpli care nu găseau nici un motiv pentru care să se supună unui suveran care nu se trăgea din străvechea familie a țarilor.

În timpul domniei lui Boris, fenomenul pretendenților și-a făcut pentru prima dată apariția în Rusia. Au apărut candidați rivali la tron care se declarau a fi vlăstarele de mult pierdute ale Casei Rurikizilor. În perioada 1598-1613, vreo 40 de astfel de pretendenți au emis pretenții la coroană și au condus răscoale împotriva conducătorului de la Moscova. Datorită faptului că nici Boris, nici succesorii săi imediați nu

se bucurau de un drept ferm la tron, a fi pretendent a devenit deseori o modalitate de exprimare a nemulţumirii faţă de putere.

Primul dintre pretendenţi a fost Grişka Otrepiev, un călugăr răspopit care petrecuse câtva timp în Polonia. În 1603 el s-a declarat ca fiind Dmitri, fratele vitreg al lui Feodor, socotit a fi mort demult. Pretenţia lui Otrepiev era în mod clar absurdă. Cu toate acestea, cauza sa a fost sprijinită atât de către boierii rivali ţarului Boris cât şi mai mulţi potentaţi polono-lituanieni care făcuseră cunoştinţă mai devreme cu Otrepiev, iar acum căutau să profite din punct de vedere teritorial de pe urma înşelăciunii. Cu toate că Otrepiev a reuşit să aibă un sprijin considerabil pentru cauza sa, de-abia după moartea lui Godunov, în 1605, a reuşit „falsul Dmitri" să fie încoronat ca ţar.

Otrepiev era un conducător inteligent şi în acelaşi timp neobişnuit. El era atent la meşteşugul guvernării şi la nevoile supuşilor săi, şi a iniţiat un program ambiţios de reforme interne. Însă mascarada ajunsese într-o asemenea măsură pentru el un mod de viaţă încât folosea în mod regulat o sosie care oficia la adunările publice, iar cu alte ocazii apărea el în persoană, purtând o barbă falsă. Dar căderea i-a fost provocată nu atât de duplicitatea sa, cât de simpatiile lui evidente propoloneze. Având o soţie poloneză şi un anturaj alcătuit din preoţi iezuiţi, Otrepiev a produs la Moscova o neîncredre profundă. Pretenţia sa la tron era suspectată de multă lume ca fiind o înşelătorie. În plus, preferinţele sale religioase păreau a fi mai degrabă catolice decât ortodoxe. După câteva luni Otrepiev a fost dat jos de pe tron şi ucis de o mulţime furioasă. Conform legendei, acest om căruia îi plăcea să se deghizeze a continuat câtva timp să bântuiască regiunea sub formă de vârcolac.

Pare probabil că moartea lui Otrepiev a fost pusă la cale de către un grup de boieri conduşi de Vasili Şuiski, căci imediat după ce a murit „Falsul Dmitri", Şuiski s-a urcat pe tron. Ajuns la putere sub numele de Vasili al IV-lea, Şuiski a justificat uzurparea prin aceea că era înrudit de departe cu Casa Rurikizilor şi că se bucura de încrederea deplină a supuşilor săi. Aşa după cum declara Vasili în 1606:

> Noi, Marele Suveran, Ţar şi Mare Cneaz al Întregii Rusii, prin mila Domnului, prin rugămintea stăruitoare a evlavioşilor noştri mitropoliţi, arhiepiscopi, episcopi şi a întregului consiliu sfânt, prin petiţiile boierilor mari, boierilor mici, a nobililor şi a oamenilor

> de toată mâna din statul moscovit, și prin propria noastră descendență ne-am instalat în statul moscovit ca Suveran, Țar și Mare Cneaz al Întregii Rusii; iar cu ajutorul lui Dumnezeu dorim să păstrăm statul moscovit așa după cum au făcut și strămoșii noștri, Marii Suverani și Țari ai Rusiei...

În pofida acestor laude, Vasili s-a confruntat cu o dezaprobare generală în momentul în care a ocupat tronul. Conform unei cronici contemporane:

> Sus-pomenitul Vasili a fost aclamat mai întâi în propria sa curte și apoi instalat ca țar al întregii Rusii Mari doar de către cei care se aflau în orașul stăpânirii, fără aprobarea norodului, din întâmplare și la repezeală... El a putut să acționeze într-un mod atât de nerușinat doar din pricina faptului că nimeni nu cuteza să i se opună sau să-l contrazică în această problemă... Rapid, fără întârziere și grabnic, fără chibzuire, el a ajuns în cel mai înalt loc; spre deosebire de uzurpatorii care fuseseră înaintea lui, el n-a încercat să-i atragă pe *oamenii nevoiași* de partea lui. *Drept urmare*, a fost urât de către norod... care s-a răsculat împotriva sa, declanșând un război violent.

c) „Faza socială"

Rusia moscovită era populată în mare măsură de țărani. În principal, țărănimea locuia și muncea în obștii sătești sub conducerea unui vătaf ales. Această formă de organizare cooperativă era impusă de sezonul scurt de cultură, care favoriza efortul colectiv și munca în echipă. În perioada Evului Mediu, majoritatea țăranilor lucrau pe pământul comun sau „negru", pe care îl cultivau și de care aveau grijă ca și cum ar fi fost cu adevărat proprietatea lor. Totuși, din punct de vedere legal, tot pământul „negru" îi aparținea cneazului, iar din acest motiv obștea îi plătea, teoretic, o chirie.

Introducerea proprietății *pomeste* de către Ivan al III-lea a provocat o deteriorare rapidă a soartei țăranilor. O mare parte din pământul „negru" a fost împărțit de către conducătorii noii clase de *pomeșciki*. Împreună cu pământul au fost dați și țăranii care îl lucrau. În schimbul însoțirii țarului în campanii, *pomeșciki*-i trebuiau să-și câștige existența cu ajutorul

pământurilor care le fuseseră date, și să furnizeze un cal, armură și suită. Spre a se putea achita de obligațiile lor militare, *pomeșciki*-i căutau să stoarcă cât mai mult de la țărani. Chiriile erau tot mai crescute, iar țărănimea era făcută să-și dedice o parte din ce în ce mai mare din timp muncii pe moșiile particulare ale stăpânilor lor.

În același timp, puterea proprietarilor de pământ asupra țărănimii locale sporea. Multe dintre funcțiile îndeplinite până atunci de către obște au fost preluate de către *pomeșciki*. Ei organizau strângerea impozitelor, și numeau cu regularitate administratori care luau locul vătafilor locali. Pe la jumătatea secolului al XVI-lea, era ceva firesc ca proprietarul de *pomeste* local să exercite puteri juridice și polițienești asupra țăranilor săi.

Răspunsul țărănimii la aceste noi impuneri era clar: țăranii pur și simplu își părăseau satele și se năpusteau în valuri uriașe asupra acelor locuri în care pământul „negru" încă se mai găsea și unde nu fusese încă introdus sistemul de *pomeste*. În principal, țăranii se stabileau pe nou-cuceritele teritorii ale Volgăi inferioare și de mijloc și către răsărit în direcția Siberiei. Deplasarea țărănimii din zonele centrale ale statului moscovit către periferie este bine documentată. Când Richard Chancellor a vizitat Moscova în anii 1550, el a trecut pe lângă pământuri „pline de mici sătuce care sunt atât de pline de oameni încât e o minune să le vezi." Giles Fletcher a făcut aceeași călătorie 30 de ani mai târziu și a observat cum „multe sate și orașe de câte o milă și o milă și jumătate sunt nelocuite, oamenii fiind fugiți cu toții în alte locuri din pricina felului în care erau tratați și a pretențiilor excesive avute de la ei."

Fuga țărănimii amenința întregul sistem de proprietăți de *pomeste* și astfel baza aprovizionării militare în statul moscovit. În consecință, ţarii au acționat urgent spre a opri valul de depopulare. Începând cu anii 1490, mișcării țărănești au început să-i fie impuse o serie de restricții. În 1600, țăranii aproape își pierduse dreptul de a-și părăsi locul de rezidență. Legați în acest fel de glie, obligați să presteze munci pentru stăpânii locali, și supuși jurisdicției curților proprietarilor de pământuri, țăranii au fost reduși la condiția de iobagi.

Dezvoltarea iobăgiei a avut un efect important asupra orașelor statului moscovit. Ele fuseseră întotdeauna mici în comparație cu cele lor apusene și puține dintre ele aveau o populație mai mare de o mie de locuitori. Revenirea la o economie seniorială primitivă și interdicția asupra

deplasării stânjeneau crearea unei clase de negustori la oraş. Ţăranii sărăciţi nu aveau suficienţi bani spre a cumpăra mărfuri şi din pricina faptului că erau legaţi de glie, oraşele duceau lipsă de forţă de muncă necesară dezvoltării întreprinderilor industriale şi manufacturiere. Subdezvoltarea continuă a oraşelor statului moscovit este responsabilă parţial pentru înapoierea şi întârzierea sa economică.

Procesul de feudalizare şi de aservire i-a iritat într-o foarte mare măsură pe ţărani, care nu doreau să-şi piardă libertatea personală, legală şi economică. În aceste împrejurări, nu este de mirare că izbucnirea războiului civil în statul moscovit a constituit un semnal pentru răscoala ţărănească. În timpul domniei lui Vasili al IV-lea focarele locale de revoltă care mocniseră după urcarea pe tron a lui Boris Godunov, s-au transformat într-o puternică conflagraţie. Sub conducerea unui alt „ţar Dmitri", o armată ţărănească şi-a făcut tabăra chiar lângă capitală. Manifestele publicate de către răsculaţi îi chemau pe iobagi să-şi ucidă stăpânii şi să le ia averile. Timp de mai mulţi ani, trupele formate din gloate ale „falsului Dmitri al II-lea" au stăpânit o mare parte din provincie. Chiar şi după moartea lui Dmitri în 1610; fiul şi succesorul său a continuat să-i strângă în jurul lui pe cei nemulţumiţi şi expropriaţi.

d) Faza de „luptă naţională"

Profunda criză politică şi socială care a afectat statul moscovit în timpul primilor ani ai secolului al XVII-lea au deschis calea intervenţiei străine. Deja de pe vremea domniei Falsului Dmitri I, seniorii polonezi şi lituanieni luaseră, de conivenţă cu conducătorul, părţi din teritoriul rusesc. Uciderea lui Dmitri-Otrepiev a oprit doar temporar jaful pe care îl săvârşeau. Spre a contrabalansa acţiunile seniorilor polonezi şi spre a dobândi sprijin împotriva armatei ţărăneşti a falsului Dmitri al II-lea, Vasili Şuiski a cerut ajutorul lui Carol al IX-lea al Suediei. Aceasta avea anumite planuri legate de teritoriul şi comerţul statului moscovit şi a folosit cu promptitudine invitaţia ca pretext spre a-l invada.

Implicarea suedeză a produs, la rândul ei, o replică decisivă din partea *Reczpospolita Polska*. În 1609, Sigismund al III-lea al Poloniei a invadat statul moscovit şi a anunţat candidatura fiului său la tronul ţării. În timp ce polonezii avansau către Moscova, cucerind în drumul lor Smolenskul, armata inamică, a suedezilor a asediat Novgorodul. În acest răstimp, în apropiere de Moscova o armată ţărănească pustia

provincia. În capitală, un „consiliu al boierilor" l-a detronat pe Vasili Șuiski și a încercat zadarnic să păstreze puțina autoritate ce-i mai rămăsese guvernului.

În această epocă de invazii străine și tulburări interne o nouă forță a pătruns în politica confuză a statului moscovit. În lunile care au urmat detronării lui Vasili al IV-lea, în mai multe centre au fost create miliții locale, care s-au contopit rapid într-o organizație unită. Scopul mărturisit al conducătorilor miliției era acela de a scăpa țara de invadatorii străini și de a restabili monarhia pe o bază trainică și durabilă. Așa după cum explica un comandant al miliției: „Dacă nu avem suveran, țara noastră se destramă."

Noua organizație pare a fi fost inspirată de o combinație de orășeni și clerici. Totuși, coloana vertebrală a milițiilor era constituită din *pomeșciki*, adunați mai ales din regiunile din jurul Smolenskului și de pe Volga superioară. Mulți dintre ei își văzuseră proprietățile jefuite sau confiscate în tulburările din anii precedenți și erau nerăbdători să se revină la starea de ordine. Ca recunoaștere a importanței pe care o aveau *pomeșciki* pentru cauza lor, conducătorii milițiilor și-au creat rapid propriile lor „cancelarii de ocupare a unor funcții". Scopul acestei instituții era acela de a întocmi noi registre funciare și de a avea grijă de distribuirea corectă a proprietăților către *pomeșciki*-i deposedați.

Istoricii sovietici sunt înclinați să descrie milițiile drept „armată națională", purtată spre succes de valul patriotismului local. E posibil, cu toate că întotdeauna e greu de măsurat impactul asupra oamenilor a unor sentimente cum e patriotismul. Succesul rapid al milițiilor probabil că s-a datorat în aceeași măsură iscusinței diplomatice și militare a comandanților ei, sprijinului pe care l-au acordat *pomeșciki*-i și marilor sume de bani care au luat calea tezaurului milițiilor. Prin confiscarea proprietății opozanților lor și prin impunerea unui „impozit pe loialitate" sprijinitorilor, conducătorii milițiilor au dobândit fonduri suficiente spre a echipa o armată. Având un efectiv mixt alcătuit din aproximativ 10 000 de *pomeșciki* și din recruți locali, comandantul miliției, prințul Pojarski, a învins o armată superioară numericește a polonezilor în august 1612. La scurt timp după aceea, el a cucerit Moscova.

Rămânea problema țarului. Experiența trecută arătase cât de vital era ca noul conducător să se bucure de o largă încredere din partea populației și să nu pară a fi un uzurpator. Soluția adoptată de către

conducătorii miliției în problema legitimității consta în simpla extindere a principiului în virtutea căruia dețineau puterea ei înșiși. Organizarea milițiilor era în mod esențial democratică, fiind bazată pe tradițiile vechii obști țărănești. Consilii alese administrau strângerea impozitelor și a trupelor, în vreme ce autoritatea supremă în problemele de armată, îi era conferită „administratorului și comandantului ales de întregul popor al regatului moscovit și de toate categoriile de oameni, militari și civili."

În noiembrie 1612, conducătorii milițiilor au convocat un „*consiliu al întregului teritoriu*" la Moscova „*spre a alege un suveran al* întregului teritoriu, oricare ni l-ar da bunul Dumnezeu. La întrunire au participat vreo 700 de oameni, în principal orășeni și *pomeșciki*. Citațiile de întrunire care s-au păstrat sugerează că în spatele alegerii deputaților se ascundea o formă primitivă de alegeri populare.

În conformitate cu modul în care au fost așternute pe hârtie evenimentele la întrunirea de la Moscova s-a venit „cu multă emoție, fiecare dorind să-și impună propria idee, fiecare sfătuindu-l pe celălalt." Susținătorul *pomeșciki*-lor și a garnizoanei miliției din Moscova era tânărul Mihail Romanov, care avea un bunic a cărui soră, Anastasia Romanov, fusese prima soție a lui Ivan al IV-lea. Cu toate că sângele Casei Rurikizilor nu curgea în venele lui Mihail, el avea ceva din charisma vechiului țar. Cu sprijinul „multor *pomeșciki*, a micilor boieri, a negustorilor din numeroase orașe și a cazacilor", Mihail a fost aclamat în calitate de nou țar în februarie 1613.

2. Restabilirea situației în epoca Romanovilor

„Puține exemple pot fi găsite în istorie când un nou suveran s-a urcat pe tron în condiții atât de triste precum acelea în care a fost ales Mihail [Romanov]." Cu aceste cuvinte, un istoric rus din secolul al XIX-lea rezuma moștenirea „vremurilor tulburi". În anul urcării pe tron a lui Mihail (1613), trupele poloneze și suedeze continuau să ocupe o mare parte a statului moscovit; cete de țărani încă bântuiau prin provincie; iar sistemul de lege și de administrare aproape că încetase să funcționeze. Restabilirea situației din statul moscovit a datorat mult politicii prudente a țarilor Mihail (1613–1645) și Alexei (1645–1676) și îndeosebi parteneriatului strâns cu *pomeșciki*-i și abandonării acestora la vremea cuvenită.

Țarul Mihail a imprimat o traiectorie neaventuroasă cursului politicii externe, evitând conflictele și făcând concesii atunci când era nevoie. Un prim pas necesar îl constituia îndepărtarea armatelor poloneze și suedeze care se stabiliseră pe pământul moscovit cu zece ani mai devreme. În 1617 el a obținut plecarea suedezilor oferindu-i teritorii în Karelia regelui Gustav Adolf. În anul următor el a recunoscut cucerirea de către polonezi a Smolenskului, pentru ca în schimb *Reczpospolita Polska* să își evacueze trupele din restul țării. Smolenskul a reprezentat o grea pierdere, căci el reprezenta „poarta către apus" a statului moscovit și era totodată cea mai formidabilă fortăreață de graniță a sa. Eșecul lui Mihail de a recuceri orașul în 1632 și înfrângerea pe care a suferit-o cu această ocazie nu a făcut altceva decât să confirme hotărârea sa de a evita pe viitor orice angajament militar costisitor de acest tip.

Mihail datora alegerea sa războinicilor *pomeșciki*. Ei alcătuiseră grosul atât al milițiilor care cuceriseră Moscova, cât și al adunării care îl desemnase pe el țar. În plus, *pomeșciki*-i continuau să ofere partea cea mai importantă a armatei statului moscovit și constituiau principala apărare a țarului împotriva atacului străinilor și răscoalei interne.

De-a lungul domniei sale, Mihail s-a îngrijit să-i răsplătească pe *pomeșciki*. Una dintre primele sale acțiuni a constituit-o investigația activităților „oamenilor puternici" care se înfruptaseră în anii trecuți cu o mare parte din proprietatea *pomeșciki*-lor. Lucru deosebit de important, o serie de decrete promulgate în anii 1620 și 1630 au stabilit că proprietățile *pomeste* sunt ereditare, și au limitat numărul *pomeșciki*-lor doar la aceia care puteau dovedi că descind dintr-un strămoș *pomeșcik*. Prin intermediul acestor măsuri, Mihail i-a convertit în mod efectiv pe *pomeșciki* într-o clasă privilegiată și ereditară, cunoscută istoricilor sub numele de *dvoriane* sau „nobilimea de servicii".

Parteneriatul Romanovilor cu „nobilimea de servicii" este exemplificat prin instituția denumită *Zemski Sobor* sau „Adunarea Națională." Mihail a păstrat adunarea care îl adusese la putere și, de-a lungul domniei sale, s-a consultat frecvent cu acest organism în probleme de politică internă și externă. Calitatea de membru al adunării era în mod evident hotărâtă printr-o anumită formă de alegere, iar nobilii de servicii luau parte la întrunirile ei regulat și în număr mare. Menirea specială a acestor adunări era aceea de a redacta petiții în atenția țarului și de a îndeplini reforme în toate privințele în cel mai bun chip pentru statul moscovit".

Instituția *Zemski Sobor* și-a atins punctul culminant al influenței în 1648 când a fost promulgat codul de legi sau *Sobornoe Ulojenie* care a pus pe baze durabile drepturile speciale și privilegiile nobilimii statului moscovit.

Mai mulți istorici au detectat în *Zemski Sobor* un parlament incipent. Nu poate fi vorba de așa ceva. Cu toate că un element reprezentativ era cu siguranță implicat în aceste întruniri, adunările erau lipsite de trăsăturile distinctive ale instituțiilor reprezentative din Europa. Ele nu aveau puteri în domeniul strângerii venitului și din acest motiv nu controlau vistieria țarului. Nu a fost întocmită nici o procedură după care adunarea să-și dezbată problemele și nu au fost niciodată stabilite drepturile ei în relația cu coroana. Țarul convoca și revoca adunarea după cum dorea, iar în anumite ocazii importante el a exclus-o în mod deliberat de la luarea hotărârilor.

În esență, *Zemski Sobor* era un „copil al haosului", născut din împrejurările confuze care au pus capăt „vremurilor tulburi" și a oferit sprijin doar din pricina faptului că țarul încă mai avea nevoie de ajutorul dat de *pomeșciki-dvoriane*. În momentul în care a fost limpede că monarhia nu mai depindea de sprijinul acestui grup spre a supraviețui, adunarea a fost lăsată de izbeliște. După 1653, ea nu s-a mai întrunit.

Chiar în primele decenii ale domniei lui Mihail Romanov, când parteneriatul țarului cu nobilimea părea a fi în toi, țarul se străduia să-și limiteze dependența de *dvoriane*. Prin urmare, organele administrative centrale și cancelariile *prikazî* continuau să aibă personalul alcătuit din funcționari ce proveneau din familiile mai înstărite din jurul Moscovei și nu erau accesibile nobililor mai săraci. Lucru de asemenea important, consiliile care administrau legea și justiția în localități și care erau dominate de *dvoriane*, au fost înlăturate. Voievozii, sau guvernatorii militari, erau numiți de țar în fruntea provinciilor și li se conferea o responsabilitate completă în privința tuturor funcțiilor polițienești și judiciare. Instituțiile de la țară cu supremație nobiliară erau în acest fel susținute de către agenții guvernului central.

În timpul domniei lui Alexei Romanov, ascendența pe care o avea *dvoriane* în cadrul organizării militare a statului moscovit a fost stopată. De mult se observase că, pentru a face față noilor forme de război duse de vecinii europeni ai statului moscovit, cavaleria *pomeșciki* era slab pregătită. Singura tactică pe care o știa cavaleria era șarja în

masă împotriva duşmanului, în speranţa de a-şi folosi săbiile şi lănciile în lupta corp la corp. Astfel, ei nu puteau face faţă tunurilor, lăncierilor şi muşchetarilor pe care-i desfăşurau din ce în ce mai des rivalii statului moscovit. Spre a compensa această deficienţă, în secolul al XVI-lea fusese creat un corp de aproximativ 5 000 de muşchetari sau *streliţi*.

Sub Romanovi, corpul de *streliţi* a fost mai întâi lărgit, apoi în anii 1640 complet depăşit de unităţi de infanterişti instruiţi. Noi regimente alcătuite în deosebi din recruţi ţărani şi conduse de ofiţeri străini au început să fie introduse treptat cu regim permanent în timpul domniei lui Alexei. La 1663 statul moscovit avea cam 60 000 de astfel de soldaţi, capabili cu toţii să descarce o armă de foc în luptă, să înainteze sub baraj de artilerie şi să participe la asedii de lungă durată. Cu toate că în aceste regimente au fost soldaţi ce aparţineau de *dvoriane* mai sărace, nobilii se mărgineau de obicei la serviciile de santinelă.

Costul noului tip de organizare militară era plătit prin impozitări sporite şi prin deprecierea sistematică a monedei. Greutăţile şi inflaţia pe care le-au provocat aceste metode de producere a unui venit au fost, într-o anumită măsură, responsabile pentru noul val de răscoale populare din anii 1660 şi 1670.

Profesionalizarea armatei a avut ca efect lipsirea membrilor *dvoriane*-i de poziţia de forţă pe care o deţinuseră în cadrul organizării militare a statului moscovit. Din acelaşi motiv, noile regimente l-au ajutat pe ţar să nu se mai bazeze pe *dvoriane* în timp de război sau de răzmeriţă. După ce au reconstituit statul şi guvernarea în alianţă cu *pomeşciki*, ţarii din familia Romanov s-au aflat în fericita poziţie de a se putea dispensa de sprijinul lor. Ca urmare, degradarea ce a afectat *Zemski Sobor* şi abolirea consiliilor locale nu a fost însoţită de nici o provocare la adresa autorităţii ţarului. Pe viitor, autocraţia ţaristă îşi va baza puterea pe o armată servilă, iar sub Petru cel Mare, se va transforma în despotism militar.

3. Răscoala lui Hmelniţki

„Vremurile tulburi" şi primii ani agitaţi ai stăpânirii Romanovilor au oferit Poloniei o binevenită ocazie de a-şi extinde şi consolida frontierele răsăritene. În 1611, polonezii au cucerit oraşul Smolensk. Ocuparea de

către ei a acestei importante fortărețe a fost recunoscută de către țarul Mihail în 1619 și confirmată în 1634. De-a lungul aceleiași perioade, așezarea polonezilor și cucerirea Ucrainei, începută pe parcursul ultimului veac, au continuat în mare măsură neîngrădite. Extinderea autorității *Reczpospolita Polska* asupra Ucrainei era simbolizată prin construirea unei fortărețe masive la Kodak, care domina întinderile de pe parcursul Niprului de mijloc și inferior.

Înaintarea trupelor *Reczpospolita Polska* către stepele Ucrainei și spre Smolensk constituia o amenințare teribilă la adresa statului moscovit (vezi harta de la pagina 39). Statul rus era luat din două părți de către avansarea polonezilor. Mai mult, direcția dublă a cuceririi poloneze sugera că din îndelungata luptă pentru teritoriul dintre Marea Baltică și Marea Neagră, *Reczpospolita Polska* ieșea învingătoare. Dacă această tendință nu putea fi oprită, statul moscovit avea în față perspectiva de a fi împins din nou în fortărețele împădurite ale nordului.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, valul expansiunii poloneze a fost inversat într-o manieră uimitoare. Pe parcursul câtorva zeci de ani, statul moscovit nu numai că a recucerit o mare parte din teritoriile pierdute în timpul „vremurilor tulburi", dar a împins îndărăt așezările poloneze ale Ucrainei. Această realizare de moment se datora într-o mare măsură atât dificultăților interne ale *Reczpospolita Polska*, cât și acțiunii reformei militare întreprinse de către țarii din familia Romanov. Totuși o contribuție semnificativă și-au adus-o locuitorii cazaci ai Ucrainei. Răscoala cazacilor împotriva stăpânirii poloneze i-a oferit statului moscovit ocazia de care avea nevoie spre a interveni în regiunea de stepă și spre a înlocui stăpânirea poloneză cu propria stăpânire.

Răscoala cazacilor din Ucraina a fost declanșată de doi factori separați. În primul rând, pe măsură ce polonezii se așezau în regiune, ei îi transformau pe locuitorii liberi ai acesteia în iobagi, impunându-le obligații la fel de împovărătoare ca și cele îndurate de cei asemenea lor din statul moscovit. Procesul de transformare în șerbi îi apăsa puternic pe țăranii mici proprietari și pe cazacii liberi din regiune. Mulți dintre aceștia își căutau scăparea fie fugind către „pământul obștilor libere" (acea parte de stepă încă nesupusă colonizării poloneze), fie intrând în obștea cazacilor zaporojeni. Alții, în număr și mai mare, se angajau în acte de rebeliune împotriva stăpânirilor lor.

În al doilea rând, latifundiarii polonezi care se stabiliseră în Ucraina erau în cea mai mare parte catolici. Prin contrast, majoritatea locuitorilor erau de credință ortodoxă. Prin Uniunea de la Brest (1596), episcopii polonezi au căutat să rezolve aceste deosebiri confesionale stabilind un compromis religios cunoscut sub numele de Biserica Uniată. Ea a aderat în general la ceremoniile ortodoxe, recunoscând în același timp supremația papei de la Roma. Cu toate că acest nou aranjament a primit un anumit sprijin în Rusia Albă, în Ucraina el a fost întâmpinat cu o dezaprobare generală. Măsurile aspre, introduse de către autoritățile poloneze spre a impune acceptarea Uniunii n-au avut decât darul de a spori rezistența față de stăpânirea poloneză. Așa după cum se spune în *Cronica martorului ocular*, scrisă în anii 1640, locuitorii Ucrainei erau supuși:

> ... unor pedepse barbare pentru cele mai neînsemnate jigniri. Au fost uciși chiar și copii, iar în nenumărate rânduri femeile și fiicele noastre au fost violate... Ca și când n-ar fi fost îndeajuns de rău să ne jefuiască moșierul, mai vine și vreun netrebnic de-al lui să se îmbogățească pe seama noastră, să născocească diverse impozite pe nunțile ortodoxe, să ne impună o taxă pentru botezarea copiilor, să strângă un impozit pentru măcinarea grânelor... Ne obligă să trecem la uniați și să ne înstrăinăm pisaniile.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea, opoziția populară față de stăpânirea poloneză s-a făcut simțită în revolte disparate. În 1647, însă, o răscoală de proporții fără precedent condusă de cazacul Bogdan Hmelnițki a făcut ravagii în Ucraina. Motivul pentru care Hmelnițki a început răscoala era personal. Proprietățile pe care le deținea el în Volânia fuseseră luate în mod ilegal de către un puternic proprietar de pământ cu relații la curte și, în ciuda pledoariilor sale, Hmelnițki nu a putut să obțină despăgubiri din partea regelui. Hmelnițki era întrucâtva simbolul oprimării la care fuseseră supuși ucrainenii de stăpânii lor polonezi și se bucura de o simpatie considerabilă. Faptul că în cele din urmă Hmelnițki a recurs la arme spre a-și redobândi ceea ce pierduse a dat astfel revoltei sale un caracter de mișcare populară. După mai puțin de un an, cazacii oștirii zaporojene îl aleseseră pe Hmelnițki

drept hatman al lor. Această poziție i-a conferit acestuia un plus de autoritate personală, precum și acces la tunurile și călăreții oștirii.

Într-un manifest publicat în 1648, Hmelnițki explica împrejurările care au condus la răscoala sa și făcea apel la comunitatea ortodoxă din Ucraina ca să-l sprijine:

> Până acum am îndeplinit sarcini la care nu m-am gândit bine; de-acum înainte o să urmez niște scopuri la care am chibzuit îndelung. O să eliberez întregul popor al Ucrainei de sub polonezi. Până acum am luptat din pricina relelor ce mi-au fost făcute mie personal; acum o să lupt pentru credința noastră ortodoxă... Nu-i voi da voie nici unui prinț sau nobil să pună piciorul în Ucraina, iar dacă cineva vrea să mănânce pâinea noastră, trebuie să fie loial și să se supună oștirii zaporojene. Eu sunt un om mic și neînsemnat, dar prin voința lui Dumnezeu am devenit stăpânul independent al Ucrainei.

Succesul răscoalei lui Hmelnițki depindea de sprijinul străin, căci el nu avea suficiente resurse spre a-i înfrunta pe polonezi timp îndelungat. Statul moscovit ortodox, care anterior suferise pierderi din cauza polonezilor, era considerat ca fiind o sursă evidentă și promptă de sprijin. Din nefericire pentru cazaci, țarul Alexei avea ambiții proprii în Ucraina, o regiune pe care el o socotea ca aparținând de drept statului moscovit.

În 1654 cazacii au căzut de acord că Alexei trebuie să ia Ucraina sub „protecția" sa. În schimb, ei îi vor acorda sprijin militar în războiul pe care îl pregătea împotriva polonezilor. Alianța folosea ambelor părți. Polonezii au fost puși rapid pe fugă, iar Smolenskul a fost cucerit împreună cu toată regiunea din jurul Severskului și a Cernigorului. Totuși aceste succese timpurii au făcut în curând loc dezastrului, când și-a făcut apariția Carol al X-lea al Suediei, și a invadat Polonia (motivele sale sunt discutate la pagina 93). Înaintea lui Carol pe teritoriul polonez era atât de rapidă și de neașteptată încât a dat peste cap întregul echilibru de putere în Europa răsăriteană. Terorizați de noul invadator din nord, Polonia și statul moscovit au lăsat deoparte deosebirile și au făcut front comun împotriva suedezilor.

În cazul în care cazacii ar fi rămas uniți, ei ar fi putut exploata haosul produs prin pătrunderea suedezilor în Europa răsăriteană. Însă,

În vremurile vechi toată această țară, denumită acum Mica Rusie, își avea cârmuitorii săi, până când a căzut sub stăpânirea polonezilor, care de atunci au exercitat o crudă tiranie asupra ei... Dar Dumnezeu l-a ridicat pe Hmelnițki spre a-i pedepsi și spre a-și elibera poporul din sclavie...

Jurnalul de călătorie al patriarhului Macarios al Antiohiei, 1653-1660

În istoria ucraineană [Hmelnițki] apare ca un pionier al eliberării naționale. În Rusia sovietică, el este comemorat ca un Moise care a condus exodul poporului său din sclavia poloneză către marea patrie rusească. În Walhala eroilor marxiști și sociologici, el este prezentat ca un campion al conștiinței sociale și al protestului. N-a fost nici una, nici cealaltă. A avut o pică adâncă, personală și de înțeles împotriva lui [Jeremi] Wisniowiecki, ai cărui oameni îi atacaseră proprietatea; a gravitat în jurul [oștirii] în calitate de refugiu natural al tuturor fugarilor și nemulțumiților. Apoi, nereușind să obțină despăgubiri prin recurgerea

sa inițială la forță, nu a avut de ales, trebuind să lupte până la capăt. Altminteri, ar fi fost spânzurat pentru trădare.

Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland [Terenul de joacă al lui Dumnezeu. O istorie a Poloniei]* Oxford University Press, 1981)

În 1657, hatmanul Hmelnițki a murit. După moartea sa a urmat o luptă prelungită pentru supremație între diferitele obști căzăcești. Acest lucru le-a făcut o pradă ușor de atacat.

La trei ani după moartea lui Hmelnițki, a urmat cea a lui Carol al X-lea. Imediat, suedezii s-au retras din Polonia. Având în vedere că dușmanul lor comun plecase, atît Polonia cât și statul moscovit și-au reluat lupta pentru Ucraina. Datorită dificultăților interne din ce în ce mai mari ale Poloniei, în această fază a conflictului, statul moscovit a avut câștig de cauză. Prin Armistițiul de la Andrusovo, parafat în 1667, Polonia și statul moscovit au împărțit Ucraina de-a lungul fluviului Nipru. În vreme ce partea apuseană a Ucrainei a fost înapoiată Poloniei, părțile răsăritene împreună cu orașul Kiev au fost date statului moscovit. Pentru moment, oastea zaporojeană avea dreptul la o independență vagă și prost definită sub conducerea perpetuă a hatmanilor ei aleși.

Aranjamentul diplomatic a fost urmat de un proces de reorganizare administrativă și socială. Agenții guvernului polonez și cei ai statului moscovit s-au așezat pe ambele laturi ale Niprului, iar în provincii au fost stabilite garnizoane militare. În urma acestora veneau coloniștii, care parcelau pământul și îi transformau în iobagi atât pe țărani, cât și pe cazaci. Izbucnirile continue de revolte nu au făcut mare lucru spre a opri procesul constant de subjugare.

4. Potopul polonez

În 1632, noul rege ales al Poloniei, Wladislaw al IV-lea, a luat parte la prima sa întâlnire cu Seimul. Nerăbdătoare să vadă evenimentul, una dintre doamnele de onoare ale reginei s-a aplecat prea tare peste balustrada galeriei spectatorilor. Balustrada a cedat, iar doamna a căzut.

În cădere, rochia i s-a agățat într-un cui. Cuiul i-a salvat viața, dar nu și demnitatea. Din pricina ruperii și sfâșierii materialului, vestimentele doamnei s-au desfăcut, iar ea a rămas suspendată în aer, atârnând deasupra deputaților uluiți doar de fâșia îngustă de rochie care-i rămăsese în jurul taliei.

Acest eveniment neobișnuit poate fi considerat o metaforă a istoriei Poloniei și Lituaniei în secolul al XVII-lea. Organizarea politică și stabilitatea *Reczpospolita Polska* depindeau de echilibrul realizat între interesele divergente ale coroanei, ale potentaților și ale Seimului. De-a lungul veacului, acest fragil echilibru a fost distrus. Ca și eroina întâmplării, *Reczpospolita Polska* a căzut pradă haosului, iar constituția ei a fost călcată în picioare. Fiind lipsită de demnitatea și poziția sa, *Reczpospolita Polska* a început în scurtă vreme să stârnească surprindere printre puterile Europei, nu în ultimul rând datorită vulnerabilității ei și situației grele în care se afla.

Principala cauză a „ruinei" Poloniei era transformarea ei dintr-o „federație a nobililor" într-o „federație a câtorva dintre cei mai puternici nobili". În ultimii zeci de ani ai secolului al XVI-lea, în Polonia și-a făcut apariția o nouă generație de potentați, cu mult mai bogați în pământuri și resurse decât oricare alt predecesor al lor. Profitând de cererea sporită de cereale poloneze în Europa, acești potentați au dobândit întinderi imense de *latifundia*. Ei și-au cumpărat vecinii și au devenit stăpâni chiar și pe mici orășele. Cu toate că modelul de proprietate asupra pământului varia considerabil de la un loc la altul, Lituania deținea cea mai mare concentrare de suprafețe. Creșterea spectaculoasă și rapidă a teritoriilor aflate sub stăpânirea potentaților este demonstrată din plin de exemplele lui Jan Zamoyski sau Jeremi Wisniowiecki. În 1572, Zamoyski deținea în proprietate doar patru sate; la sfârșitul secolului proprietățile sale includeau vreo 200 de sate și 11 orașe. Între 1630 și 1647 domeniile Wisniowiecki au sporit de șase ori ca mărime, înglobând în cele din urmă o populație de aproape un sfert de milion.

Potentații dominau nu numai Senatul și principalele slujbe de la curte, ci și viața politică din provincie. Curțile și palatele lor ofereau o țintă pentru ambițiile nobililor mai săraci, care intrau în serviciul lor în calitate de clienți și de suită în casă. Așa după cum explica micuțul Joseph Boruwlaski în lucrarea sa *Memoriile unui pitic celebru* (Londra, 1788):

În Polonia există un obicei al boierilor… să ia tineri de condiție bună, care sunt crescuți pe socoteala lor și pe care îi vor întreține după aceea, fie luându-i la casa lor, fie făcându-le rost de slujbe civile și militare. Acest vechi obicei își are originea în uriașa nepotrivire de averi în rândul nobilimii.

Pe măsură ce creștea puterea de patronaj local a potentaților, același lucru se întâmpla cu arivștii care au ajuns să domine în seimurile locale. Prin controlul asupra seimurilor locale, marii boieri aveau posibilitatea de a influența alegerea deputaților din Seim și de a se asigura că acest corp nu va decreta nici o lege care să dăuneze intereselor lor. *Liberum veto* a furnizat o metodă convenabilă de zădărnicie a promulgării legilor, iar pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului a fost folosită cu mult mai puțină economie. În 1652 Seimul a fost „divizat" pentru prima dată prin folosirea *veto*-ului. Un simplu strigăt al unui nobil client în numele patronului său anula toată activitatea din ultimele săptămâni. În 1668 strigătul *Nie pazwalam* („Mă opun") a fost auzit chiar în ziua deschiderii Seimului.

Coroana era din ce în ce mai neputincioasă în fața puterii sporite a potentaților. Influența acestora era prezentă la orice nivel al societății poloneze, iar ei și agenții lor dominau guvernarea centrală și locală. Toate încercările regilor polonezi de a-și recăpăta autoritatea nu au avut altă urmare decât să le facă poziția și mai fragilă. Temându-se că va fi introdusă o formă de „absolutism străin", mulți foști sprijinitori ai coroanei au dezertat din rândurile susținătorilor ei și au trecut în tabăra potentaților.

„Potopul polonez" (1648–1668) a fost declanșat de către Bogdan Hmelnițki. Răscoala sa din Ucraina se transformase rapid într-un război între Polonia și statul moscovit, cazacii acordându-i sprijin acestuia din urmă. Căderea Smolenskului și aparenta incapacitate a regelui Ioan Cazimir al Poloniei de a opri înaintarea străinilor provocaseră panică în rândurile potentaților. Spre a-și apăra proprietățile de invazie, conducătorul potentaților lituanieni (Janusz Radziwill) implorase ajutorul lui Carol al X-lea al Suediei (vezi pagina 89).

Carol al X-lea era el însuși înrudit cu Ioan Cazimir, căci începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea, regii polonezi fuseseră aleși din ramura catolică a casei regale de Vasa. Cele două ramuri ale familiei Vasa se dușmăneau cu înverșunare, fiecare nutrind o ură personală și politică

împotriva celeilalte. În timpul domniei ilustrului predecesor al lui Carol al X-lea, Gustav Adolf (1611-1632), Suedia invadase provincia poloneză Livonia și pentru scurtă vreme ocupase porturile poloneze de pe țărmul Mării Baltice.

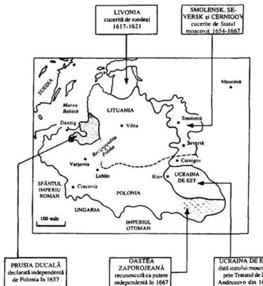
Carol a primit cu entuziasm invitația potentaților și a invadat Polonia. Vreme de șase ani, trupele suedeze au colindat prin Polonia, jefuind orașele și devastând câmpiile. Confuzia a fost sporită de intervențiile trupelor transilvănene, habsburgice și tătare, iar ducele Prusiei s-a folosit de ocazie spre a declara independența ducatului său de coroană poloneză. În timpul acestei perioade de „potop" se apreciază că populația urbană a Poloniei a scăzut cu 70 la sută și cea mai mare parte a pământului arabil a rămas în paragină. Cu toate că proprietățile marilor boieri au suferit enorm în acești ani, suitele lor s-au mărit datorită unui mare influx de nobili care doreau ajutor și protecție.

În 1660 Carol al X-lea a murit, iar între Polonia și Suedia s-a încheiat pace. La scurt timp după aceea, Ioan Cazimir și-a făcut cunoscute planurile care vizau transformarea *Reczpospolita Polska* într-o monarhie ereditară și abolirea *liberum veto*. Reacția față de această încercare de restabilire a autorității coroanei era previzibilă. În 1665 un grup de potentați au ridicat stindardul răscoalei. Cu ajutorul unei mari părți din *szlachta*, ei au învins forțele regale în 1667, silindu-l în acest mod pe rege să abdice în anul următor.

Experiența „potopului" nu a condus la nici o reformă a constituției; cu atât mai puțin la vreo tentativă de anulare a cauzelor decăderii Poloniei. În timpul domniei urmașilor lui Ioan Cazimir, puterea potentaților a continuat să sporească, autoritatea coroanei s-a diminuat și mai mult, iar atât *szlachta*, cât și Seimul au încetat să mai joace un rol semnificativ în treburile *Reczpospolita Polska*. Nici măcar alegerea în 1674 a unui rege pământean abil, Jan Sobieski, nu a reușit să pună capăt paraliziei care se insinua în viața publică a țării. În ciuda prestigiului extraordinar pe care îl dobândise în războaiele cu turcii, toate planurile de reformă ale lui Sobieski au stârnit opoziție.

În această stare de decădere, *Reczpospolita Polska* a lâncezit ca o „bucată de putregai fosforescentă" (Thomas Carlyle), complet nepregătită pentru provocările din următorul deceniu. Ca urmare a slăbiciunii sale intrne, *Reczpospolita Polska* fusese deja obligată să cedeze jumătate din Ucraina satului moscovit vecin, care își revenise

complet după „vremurile tulburi". În anii următori, influența rusă va continua să sporească în detrimentul independenței și suveranității Poloniei, până când, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Polonia și-a încetat pur și simplu existența.

Pierderile teritoriale poloneze, 1617–1667

Petru cel Mare și Rusia

1. Interpretări despre Petru cel Mare

Plain Dealer, un ziar englezesc de la începutul secolului al XVIII-lea, nu exagera deloc atunci când îl descria pe Petru I al Rusiei (1682–1725) drept „cel mai mare monarh al vremurilor noastre… ale cărui fapte vor stârni în urma lor glorie și uimire, până în străfundurile timpului". Pentru contemporani și pentru istorici, domnia lui Petru cel Mare echivala cu un punct de cotitură în istoria rusească, dobândind un plus de importanță datorită uimitoarelor calități ale conducătorului care a generat aceste transformări. Sub conducerea lui Petru, statul moscovit s-a deschis în fața Occidentului și a căutat să se transforme într-un stat modern, european. Reformele întreprinse în timpul domniei lui Petru au influențat toate aspectele guvernării și societății statului moscovit, iar moștenirea lor poate fi simțită chiar și în ziua de azi.

Reputația lui Petru derivă în mare parte din uluitoarea varietate a activităților și realizărilor sale. Această trăsătură a domniei sale a făcut ca generații diferite să dea interpretări diferite rolului său în istorie, în conformitate cu propriile lor gusturi. Prin urmare, pentru mulți liberali din secolul al XIX-lea Petru a scos Rusia din întunericul superstiției și al tradiției, aducând-o în lumina rațiunii. Pentru omologii lor conservatori însă, domnia lui Petru a servit ca exemplu al binefacerilor guvernării autocratice. După părerea lui Stalin, Petru cel Mare a fost precursorul său, angajat ca și el să scoată Rusia „din starea de înapoiere."

În ciuda acestor deosebiri de opinii, contemporanii și istoricii sunt de acord într-o anumită privință: de-a lungul domniei, Petru s-a străduit în mod consecvent să facă din statul moscovit o parte a Europei. Activitatea se reformatoare a avut în acest fel un caracter de „occidentalizare", pentru că el le-a impus în mod deliberat supușilor săi noi

metode de guvernare și de organizare militară tehnică și socială. Tăierea bărbilor boierilor și obligarea nobilimii să adopte îmbrăcămintea occidentală constituie niște ilustrări minunate ale amplorii țelului lui Petru, care sunt cu atât mai grăitoare prin aparenta lor lipsă de importanță. La fel de simbolică este construirea de către Petru a unei noi capitale în Golful Finic. Locul ales pentru orașul Sankt Petersburg rezumă dorința lui Petru de a reorienta Rusia către Occident și de a-i oferi imperiului său „o mare fereastră... care să dea către Europa."

Prin orice măsură, domnia lui Petru a constituit o epocă decisivă în istoria rusească. Cu toate că dimensiunile realizărilor lui Petru nu pot fi puse la îndoială, caracterul lor a suferit o reevaluare substanțială în ultimii zeci de ani. În ziua de azi, puțini istorici ar fi de acord cu părerea lui Ciaadaev: „Petru cel Mare a găsit acasă în Rusia doar o foaie albă de hârtie. Cu mâna sa puternică, el a scris pe ea «Europa și Occidentul»". Istoricii au subliniat, îndeosebi, faptul că mâna lui Petru a fost condusă de împrejurări și că scrisul său era tremurat. Iar Rusia nu era nicidecum o *„foaie albă de hârtie." Datorită activității predecesorilor lui Petru,* Rusia avea deja înscrisă pe ea „Europa și Occidentul" Opera de transformare a lui Petru se baza pe realizările altora, iar perioada domniei sale demonstrează atât elemente de continuitate cât și de schimbare.

2. „Occidentalizarea" de dinainte de Petru

Niciodată de-a lungul istoriei ei Rusia nu a fost izolată de restul Europei, căci chiar și în timpul anilor îngrozitori ai jugului mongolo-tătar, statul moscovit reușise să păstreze un contact improvizat cu Occidentul. Aceste relații precare au dobândit o bază mai solidă și mai durabilă în secolul al XV-lea când Ivan al III-lea a deschis noi canale diplomatice și comerciale către vest. La sfârșitul domniei lui Ivan, arhitecții italieni redecorau zidurile Kremlinului și adăugau frizele lor împodobite la bisericile cu turle, în formă de ceapă. Câteva decenii mai târziu, boierii își rădeau bărbile, purtau gulere extravagante și îi imitau prin vestimentație pe filfizonii de la curtea Franței.

În ciuda acestor schimbări, atitudinea statului moscovit față de restul Europei s-a bazat în mare măsură pe suspiciune și dispreț. Moscoviții erau convinși că națiunea lor este cea mai înțeleaptă, cea mai

inteligent guvernată și cea mai sofisticată de pe pământ și nu avea nevoie de ajutor străin. Așa după cum îi scria Ivan al IV-lea în mod oficial reginei Elisabeta a Angliei, „Noi am crezut că în statul vostru sunteți suverană și că îl conduceți chiar voi... Dar se dovedește că oamenii de la țară conduc alături de voi, și nu numai ei, ci și negutătorii...".

Autosuficiența statului moscovit s-a evaporat în timpul secolului al XVII-lea. Comerțul în creștere cu restul Europei a scos la iveală insuficiențele tehnice ale industriei manufacturiere rusești, iar războiul a dovedit înapoierea militară a statului moscovit. Expansiunea în Ucraina a condus, la rândul ei, la descoperirea în această zonă a roadelor învățăturii catolice. Prin această modalitate de transmitere au apărut pentru prima oară piese de teatru rusești, lucrări de literatură seculară și exemple de arhitectură barocă. Eșafodajul acestui stat tradițional profund ecleziastic era tot mai fragil. În timpul domniei lui Alexei, multe dintre vechile texte liturgice pe care își întemeia biserica ceremonialul au fost cercetate din nou și respinse ca fiind greșite. O revizuire erudită a vechilor izvoare scrise ale credinței ortodoxe a condus la o „reformă" a practicilor religioase și a provocat o schismă în sânul bisericii între „moderniști" și credincioșii de rit vechi. O nemulțumire deosebită a credincioșilor de rit vechi era înlocuirea vechilor stiluri de pictare a icoanelor cu tehnici noi de reprezentare împrumutate din Europa occidentală.

Curtea de la Moscova, în calitatea sa de principal loc de întâlnire pentru negustorii, soldații și diplomații aflați în trecere, oferea un important canal prin intermediul căruia pătrundeau ideile și inspirația occidentală. În timpul regenței principesei Sofia (1682–1689), baletul, teatrul, grădinile de trandafiri și biblioteca au devenit forme consacrate de distracție și de relaxare în rândul elitei societății. În palatul iubitului Sofiei, prințul Golițîn, oglinzi, pendule și mobilă europeană își disputau spațiul, în timp ce femeile de viță nobilă (ținute până atunci în încăperile din spate și obligate la tăcere) conversau cu diplomații occidentali.

În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, segmentele de frunte ale societății moscovite făcuseră deja saltul intelectual de la tradiționalismul trecutului la noua lume a ideilor apusene. Admirația lor sporită pentru tot ceea ce era european și dorința lor de a învăța de la Occident oferea un cadru și o trambulină pentru opera de reformă a lui Petru cel Mare.

3. „Marea solie" în Occident

Primii ani în care Petru s-a afirmat au fost marcați de o luptă acerbă pentru putere, iar urcarea sa pe tron a devenit inevitabilă. Ca urmare a faptului că Feodor (1676–1682), fiul cel mare al țarului Alexei, murise fără a lăsa un moștenitor, coroana ar fi trebuit să-i revină celui de-al doilea fiu, Ivan. Totuși, el era infirm și retardat mental și din acest motiv a fost luată decizia fără precedent ca Ivan să împartă tronul cu fratele său mai tânăr, Petru. Pentru că acesta din urmă avea doar nouă ani la vremea respectivă, prințesa Sofia, sora sa, a fost declarată regentă. Totuși, Sofia avea propriile ei gânduri în privința tronului și nu dorea să-i cedeze puterea fratelui ei atunci când acesta va deveni major. Din acest motiv, în copilărie și tinerețe Petru a fost ținut departe de Moscova.

Petru n-a stat degeaba în timpul anilor săi de izolare, demonstrând un entuziasm precoce pentru activitățile militare. Pentru distracție, i s-au dat un arsenal, un teren de paradă și chiar un regiment, iar tânărul țar a început să ia lecții despre arta războiului. O dată, a dat întâmplător peste scheletul unei corăbii elisabetane care zăcea într-un depozit. Nu este sigur cum și de ce ajunsese la Moscova acest vas. Cu toate acestea, misterioasa corabie a înflăcărat imaginația lui Petru. Pasiunea sa ulterioară pentru construirea unei flote de război își are originea în această întâmplare din copilărie. Tot astfel, corabia pe care a găsit-o și pe care ulterior a denumit-o „bunicul flotei rusești" constituie în ziua de azi un exponat de valoare al Muzeului Naval din Sankt Petersburg.

Adolescența s-a transformat în maturitate, iar Petru continua să se afle departe, în aparență mulțumit să lase treburile guvernării pe seama ambițioasei Sofia. Nici căsătoria sa, nici vizitele ocazionale la curte nu i-au stârnit lui Petru dorința de a juca un rol mai activ în politică. Cu toate acestea, Sofia se ferea de fratele ei și se temea de el în calitate de potențial centru al opoziției față de stăpânirea ei. În sfârșit, în 1689, ei i-au cedat nervii și a încercat într-un mod stângaci să determine arestarea lui Petru. Acest lucru a declanșat lupta pentru putere. În calitate de conducător legitim, Petru a avut posibilitatea de a aduna suficient sprijin din partea armatei spre a reuși să o înlăture pe sora sa. După ce și-a asigurat poziția și moștenirea, el și-a reluat starea de izolare, transferând mamei sale conducerea țării. În această perioadă, Petru a petrecut mult

timp în cartierul străinilor de la Moscova, conversând și chefuind cu negustorii, soldații și marinarii aflați în trecere. El îi întreba plin de zel în legătură cu inovațiile din știință și tehnologie și dovedea un profund interes față de ceea ce aveau ei de spus.

Această perioadă prelungită de autoindulgență s-a terminat pe la mijlocul anilor 1690. Moartea mamei lui Petru în 1694 a fost urmată la scurt timp de decesul fratelui lui. Această pierdere dublă a făcut din Petru singurul conducător al statului moscovit, atât de drept, cât și de fapt, și a scos în evidență responsabilitatea sa personală în privința guvernării țării. Reacția lui Petru în fața acestei schimbări de situație a fost aceea de a-și folosi educația militară în „jocul adevărat" (așa după zicea el). În 1695 o armată a statului moscovit a înaintat în josul fluviului Don, cu ajutorul unei flotile alcătuite din bărci. În anul următor, a fost cucerit orașul și fortăreața turcească a Azovului. Dacă Petru putea să exploateze această victorie prin ocuparea strâmtorii Kerci, Marea Neagră ar fi putut deveni accesibilă pentru negustorii și corăbiile sale de război. Însă, pentru acest lucru el avea nevoie de ajutorul altor puteri europene, căci turcii s-ar fi împotrivit extinderii influenței statului moscovit în Marea Neagră.

La scurtă vreme după căderea Azovului, Petru a anunțat că are intenția de a pleca din țară și de a călători prin Europa occidentală. Motivele din spatele acestei extraordinare decizii (căci până atunci nici un țar nu mai călătorise în străinătate) erau limpezi. Petru dorea să aibă contacte personale cu alți conducători europeni în speranța de a le câștiga sprijinul în vederea unei coaliții împotriva turcilor otomani. Totodată, el era nerăbdător să vadă cu ochii lui roadele progresului tehnologic apusean despre care auzise atât de multe.

Împreună cu o suită alcătuită din 250 de oameni, Petru a plecat din Moscova în luna martie a anului 1697 și a călătorit spre apus prin Livonia și nordul Germaniei. A petrecut iarna în Provinciile Unite, iar primăvara și începutul verii anului 1698 în Anglia. Petru intenționase să străbată Europa în mare măsură *incognito*. Totuși, știrile despre Marea solie a țarului și despre statura lui uriașă (avea aproape 2,10 m înălțime) i-au conferit o recunoaștere rapidă și o serie de recepții fastuoase. În timpul unei astfel de serate la Hanovra, el a simțit cu mirare abdomenul partenerei sale de dans, crezând că ceea ce era de fapt corsetul din lamele de balenă este cutia ei toracică; cel mai adesea însă, Petru își

îndrepta investigațiile către obiective mai înaintate. În Prusia el a urmat un curs de artilerie și a primit un certificat care atestă progresele pe care le făcuse. La Zaandam în Olanda el a făcut cu mâinile sale o bucată de hârtie și a muncit în șantierul naval. La Amsterdam a asistat la cursuri de anatomie și s-a uitat printr-un microscop.

Din Olanda, Petru a traversat Canalul Mânecii, ajungând la Portsmouth, de unde s-a îndreptat către Londra. Un celebru incident a avut loc atunci când suita sa a distrus casa în care se aflau, folosind mobila spre a face focul, tablourile drept ținte de tir și grădina pentru concursuri de roabe. Cu toate că participa la aceste sporturi, Petru s-a implicat și în activități mai serioase. El mergea la curtea regală și la Camera Lorzilor, vizita muzee și fabrici. O mare parte din timp și-o petrecea în șantiere navale, unde se chinuia să învețe meșteșugul construirii corăbiilor, o distracție care a surprins multă lume. Așa după cum îi scria ambasadorul imperial împăratului de la Viena:

> Tot timpul umblă îmbrăcat în haine de marinar. Să vedem în ce straie se prezintă Maiestății sale imperiale. Se întâlnește cu regele (Wilhelm al III-lea) foarte rar, fiindcă nu dorește să-și schimbe modul de viață... Se spune că vrea să-și civilizeze supușii în maniera în care o fac alte națiuni. Dar judecând după acțiunile sale de aici, nu se poate găsi altă interpretare decât că dorește să-i facă navigatori.

O părere mai puțin condescendentă avea episcopul de Salisbury, cu care Petru a avut mai multe conversații.

> Este un om cu o fire foarte aprinsă, ușor influențabil, și foarte brutal când îl cuprinde mânia. Este pradă unor mișcări convulsive în tot corpul, și se pare că și capul îi este afectat de ele. Nu este lipsit de competență, și are mai multe cunoștințe decât te-ai aștepta de la educația sa, care a fost foarte precară; o lipsă de judecată și o instabilitate a firii apar la el prea des și într-un chip prea vădit. Are înclinații spre mecanică, și pare făcut să fie mai degrabă dulgher de corăbii decât un mare prinț. Aceasta a fost învățătura și practica sa de căpătâi câtă vreme a stat aici. A lucrat mult cu propriile mâini, și i-a pus pe toți cei din jurul lui să facă

modele de corbăii... Era cu adevărat decis să încurajeze studiul și să-și șlefuiască oamenii trimițându-i pe unii dintre ei să călătorească în alte țări și să-i cheme pe străini să vină să trăiască printre ei... După ce l-am văzut, n-am putut decât să admir profunzimea providenței dumnezeiești, care a ridicat un om atât de furios la o autoritate atât de absolută asupra unei părți atât de mari a lumii.

4. Impactul războiului

Petru s-a întors la Moscova prin Viena, unde a purtat discuții îndelungate referitoare la coaliția pe care o propusese împotriva turcilor. Totuși, nici aici, nici în altă parte planurile lui Petru nu au fost luate în serios. El era o figură prea curioasă și prea necunoscută spre a fi socotit un aliat. În ciuda acestui eșec, „Marea solie" a lui Petru în Europa apuseană declanșase în el dorința de a moderniza și transforma statul moscovit. De aceea, o dată întors la Moscova, el a căutat imediat să impună supușilor manierele apusene, începând prin a da poruncă boierilor să-și taie bărbile și să se îmbrace în haine accidentale. După exemplul personal al lui Petru, noile obiceiuri s-au răspândit în scurtă vreme către îndepărtatele avanposturi ale administrației, stârnind următorul comentariu din partea ambasadorului englez în Turcia:

> Ambasadorul moscovit și suita sa au apărut aici într-un mod atât de deosebit față de ceea ce purtaseră înainte, încât turcii nu știu cum să reacționeze. Ei sunt cu toții [îmbrăcați] în straie franțuzești, un belșug de dantele aurii și argintii, *perruques* lungi și, lucrul de care se miră cel mai mult turcii, fără bărbi. Duminica trecută, fiind o slujbă la Adrianopole, ambasadorul și suita sa nu numai că și-au ținut pălăriile în mână pe parcursul întregii ceremonii, ci în momentul închinării el și toți ceilalți și-au scos perucile. S-a remarcat acest lucru și a fost considerat a fi un act neobișnuit de evlavie.

La întoarcerea sa în statul moscovit, Petru a poruncit o reformă a calendarului rusesc, spre a-l alinia la metodele de datare practicate în Europa apuseană, și a dat ordin ca monedele să fie bătute după modelul

Monetăriei Regale londoneze. La puțin timp după acestea, Petru a făcut primele planuri pentru noua capitală de la Sankt Petersburg. *Construirea orașului a fost începută în 1703 sub supravegherea unui* arhitect italian.

Procesul de occidentalizare inaugurat de aceste măsuri s-a accelerat în timpul primilor ani ai noului secol. În 1700 Petru a început ostilitățile împotriva Suediei, făcând prin aceasta ca statul moscovit să înceapă Marele război nordic, o încleștare care va dura timp de 19 ani. Așa după cum s-a dovedit, statul moscovit era complet nepregătit pentru războiul care a urmat. O lipsă fundamentală de resurse, combinată cu proasta recrutare și cu o dezorganizare administrativă au făcut din statul moscovit o pradă ușoară pentru invadatori. Spre a face față provocării suedeze, Petru a fost obligat să accelereze ritmul modernizării. Totuși, sub presiunea războiului, schimbările introduse de el erau făcute în mod fragmentar, nu sistematic. Ca urmare, occidentalizarea statului moscovit s-a dovedit mai inegală și mai superficială decât dacă ar fi fost întreprinsă pe timp de pace.

În momentul declanșării războiului, cea mai presantă sarcină a lui Petru a fost aceea de a dezvolta și îmbunătăți calitatea armatei sale. În 1698 forțele armate ale statului moscovit erau alcătuite din 30 000 de soldați, organizați în 27 de regimente de infanterie și 2 de dragoni. În noiembrie 1700, în bătălia de la Narva, această armată a fost pusă pe fugă, după ce s-a creat o confuzie totală în rândurile ei. Așa după cum relata un martor ocular, „fugeau ca animalele dintr-o turmă, regimentele se amestecau între ele, încât cu greu puteau fi aliniați 20 de oameni." Spre a înlocui armata pierdută la Narva, Petru a strâns rapid încă 60 de regimente. Acest efort extraordinar a continuat în același ritm susținut și pe parcursul anilor următori. În 1711 armata lui Petru era alcătuită din nu mai puțin de 160 000 de oameni, sprijiniți de aproximativ 100 000 de cazaci și trupe auxiliare.

Războiul cu Suedia a fost dus parțial pe mare, iar acest aspect al luptei i-a dat lui Petru un nou imbold spre a dezvolta flota statului moscovit. Cheltuielile legate de construcția de corăbii au crescut de la 81 000 de ruble în 1701 la 1,2 milioane ruble în 1724. La sfârșitul domniei lui Petru, flota baltică era alcătuită din 34 de nave de linie și 15 fregate, și era considerată a fi mai puternică decât flota Suediei sau a Danemarcei. Totuși, Petru a avut posibilitatea de a-și folosi flota doar în anumite ocazii, iar

dezvoltarea ei se datora într-o mai mare măsură înclinației sale personale decât oricărei alte necesități naționale presante. Din acest motiv, flota rusească a intrat într-un declin rapid după moartea lui Petru.

Expansiunea rapidă a forțelor armate ale statului moscovit și victoria repurtată de acestea împotriva suedezilor, depindea de existența unor efective militare, a unei instrucții și a unor resurse pe măsură. Aceste trei condiții prealabile ale reușitei militare nu putea fi întrunite decât prin reorganizarea radicală a societății statului moscovit. În principal, regimentele lui Petru erau alcătuite din țărani adunați din provincii. Cu toate că la început Petru a căutat să-și alcătuiască o armată de voluntari, recrutarea reprezenta metoda obișnuită. Fiecare 20 de gospodării trebuiau să ofere un tânăr apt și sănătos spre a efectua 25 de ani de serviciu militar. Recrutul era instruit în domeniul metodelor moderne de ducere a războiului, era învățat să tragă la comandă și să folosească baioneta. Până ce statul moscovit a devenit capabil de propria sa industrie de arme, muschetele cu cremene pentru uzul recruților erau importate din Anglia. Un salariu generos și o simplă uniformă verde cu tricorn desăvârșise transformarea țăranului într-un soldat disciplinat, bine echipat și credincios.

Dependența armatei statului moscovit de un corp de ofițeri străini a fost considerată de către Petru ca fiind atât înjositoare, cât și inutilă. Așa după cum exclama el la începutul domniei: „De ce să cheltuiesc bani cu străinii, atâta vreme cât supușii mei se pot descurca la fel de bine ca și ei?" Adevărul e că dacă nu erau instruiți cum trebuie, ofițerii băștinași nu ar fi putut face față căpeteniilor mercenare recrutate în alte țări. Înființarea academiilor militare, începută în 1698, reprezenta un prim pas în direcția creării unui corp de ofițeri eficienți și de nădejde ai statului moscovit. Totuși, starea precară a educației în statul moscovit avea ca urmare faptul că cei trimiși pentru instruire militară erau slab pregătiți pentru orice formă de studiu avansat. Spre a remedia această deficiență, Petru s-a văzut obligat să ofere o educație elementară fiilor de nobili și să-i învețe cititul, scrisul, aritmetica și geometria. Spre a face obligatorie prezența la noile școli, Petru a stabilit că nici un tânăr nobil nu putea să se căsătorească decât dacă a obținut un certificat care să ateste că știe să facă socoteli.

Lipsa banilor, absența profesorilor și dezgustul tradițional al nobilimii față de preocupările academice au limitat succesul programului

de reformă educațională întreprins de Petru. Cu toate acestea, tipărirea noilor manuale și gramatici, și trecerea la cifrele arabe au pus temelia sistemului educativ în statul moscovit. Pe baza acestor realizări vor clădi urmașii lui Petru. Lucru și mai important, ofițerii localnici erau educați și instruiți în număr suficient de mare spre a-i înlocui pe omologii lor străini din armată. În comparație cu începutul domniei lui Petru, când aproape jumătate din numărul gradaților era alcătuit din mercenari străini, prin anii 1720 el se ridica la mai puțin de o optime.

Înainte de urcarea pe tron a lui Petru, statul moscovit poseda doar o industrie modestă. Ca urmare, multe materii prime, praf de pușcă, arme, pânză de velă și chiar materiale pentru uniforme trebuiau să fie importate. O dată cu izbucnirea Marelui război nordic, Petru s-a mobilizat imediat spre a-și face țara independentă din punct de vedere economic. În acest scop, el a invitat ingineri olandezi și germani spre a construi noile turnătorii și topitorii și s-a ocupat personal de construirea fabricilor textile. Dimensiunile realizărilor economice ale lui Petru pot fi măsurate prin creșterea numerică a întreprinderilor industriale de la 20 în anii 1680 la peste 200 în anii 1720. Cu toate că țara era cu mult în urma Europei occidentale din punct de vedere al producției, la moartea lui Petru fusese obținută o balanță comercială favorabilă. Lucrul cel mai important însă, este acela că statul moscovit își fabrica singur armamentul de artilerie și muschetele, și își producea propriul praf de pușcă.

5. Finanțe și administrație

Petru însuși își dădea seama că „esența (nervul) războiului înseamnă bani", iar domnia lui a fost întreruptă de încercări febrile de a încerca noi surse de venituri pentru armată, introducerea unei taxe pe bărbi, a unor impozite care se plăteau pentru nunți și terene și punerea în vânzare a unor onoruri răsunătoare dar fără sens dau cont de inventivitatea generată de nevoia disperată.

Abia în 1718 a încercat Petru să-și așeze veniturile pe o bază solidă și uniformă, atunci când a introdus un impozit pe cap de locuitor, sau așa după cum în mod ciudat era cunoscut, „impozitul pe suflete". A fost efectuat un recensământ al populației, iar pe baza statisticilor toți

nobilii au fost obligaţi să contribuie cu o sumă anuală la întreţinerea armatei. Activitatea de înregistrare a „sufletelor" şi de strângere a impozitului necesita un efort birocratic fără precedent. În 1724 la Moscova a fost întocmit un registru central, care oferea detalii despre fiecare proprietar din ţară şi despre numărul iobagilor săi. Impozitul pe suflete s-a dovedit a fi cea mai reuşită dintre inovaţiile financiare ale lui Petru şi a condus la o creştere întreită a veniturilor statului. Înregistrarea populaţiei de contribuabili a ajutat de asemeni la înrolarea militarilor, dând guvernului posibilitatea să ţină o evidenţă a potenţialilor recruţi.

Impozitul pe suflete a accelerat tendinţa către birocraţie şi reglementări de detaliu. Încă din 1701, Petru a introdus metode corespunzătoare de contabilitate în cancelarii, care la vremea respectivă constituiau principalele instrumente ale guvernării statului moscovit. Între 1710–1711 a fost pregătit un buget de stat (cu mult înaintea majorităţii ţărilor occidentale), în aşa fel încât Petru putea supraveghea mai bine veniturile şi cheltuielile. În ciuda acestor îmbunătăţiri, guvernarea centrală şi locală a statului moscovit rămâneau prea îngreunate şi învechite pentru a-şi îndeplini rolul în mod corespunzător. Cancelariile se luptau între ele pentru influenţă, iar voievozii din provincie continuau să fie imuni la conducerea centrală. Relaţia dintre diversele sectoare ale administraţiei era marcată mai degrabă de conflicte decât de cooperare, dezorganizând şi împiedicând mersul reformei financiare.

Administraţia locală a fost primul sector al guvernării care a suferit o reorganizare substanţială. Între 1708 şi 1710, voievozii şi-au pierdut multe dintre puterile avute, iar ţara era împărţită în opt „guvernorate" enorme, sau *gubernii*. În fruntea fiecăreia dintre aceste zone a fost numit un guvernator care se bucura de o deplină autoritate militară şi civilă. Principalul motiv al acestei reforme era accelerarea procesului de luare a deciziilor în provincii, căci iniţiativa locală era deseori zădărnicită de nevoia de a cere sfaturi de la îndepărtata Moscovă. Totuşi, pentru că noile arii de guvernare continuau să fie prea mari spre a putea fi administrate în mod eficient, structura a fost remodelată în mod drastic şi au fost introduse unităţi locale de administraţie conduse de voievozi locali şi de împuterniciţi militari.

Reforma guvernării locale întreprinsă de Petru s-a inspirat în mare parte din exemplul Suediei, a cărei administraţie a fost cercetată personal de către Petru. Într-un mod aproape similar, el s-a folosit de

modelele străine în restructurarea instituţiilor centrale ale guvernării. Sistemul de colegii introdus în 1718 era de asemeni bazat într-o foarte mare măsură pe practicile suedeze. Colegiile erau în realitate departamente de stat, organizate după funcţie, şi erau menite să înlocuiască împovărătoarea administraţie a cancelariilor. Existau 11 (ulterior 12) colegii, cele mai importante fiind cel de afaceri externe, cel de război şi amiralitatea.

Miniştrii sau preşedinţii colegiilor erau la rândul lor răspunzători în faţa unui organism administrativ central, Senatul. Creat iniţial în 1711 spre a-l înlocui pe ţar când acesta se afla în campanie, Senatul a dobândit treptat un caracter permanent. Cei nouă senatori deţineau în mod colectiv autoritatea administrativă, judiciară şi financiară supremă în stat, aflându-se sub ţar. Un corp alcătuit din 500 de „supraveghetori" era răspunzător în faţa Senatului pentru combaterea corupţiei şi a proastei conduceri în toate sectoarele administraţiei.

Restructurarea guvernului a fost dublată de o restructurare a societăţii. La originea impozitului pe suflete se afla ideea fundamentală că statul moscovit este alcătuit doar din două clase: nenobilii care plăteau impozit şi nobilii care îl slujeau pe ţar personal şi care din acest motiv erau scutiţi de impozit. În anii 1720, Petru a publicat „Tabelul rangurilor (cinurilor)" care definea cu mai multă exactitate serviciile nobililor. Toţi nobilii care aveau slujbe la curte, în administraţie şi în armată erau incluşi într-una din cele 14 categorii, aranjate în ordine ierarhică. Rangul fiecărui deţinător de slujbă depindea de tipul de serviciu pe care îl făcea şi de responsabilităţile pe care le avea. Cu cât era mai mare rangul obţinut prin promovare, cu atât era mai mare prestigiul social şi cu atât mai măreţ titlul aferent. O anexă publicată împreună cu Tabelul rangurilor explica mai în detaliu că dreptul de a deţine pământ şi de a întrebuinţa munca iobagilor depindea de grad, care putea fi obţinut doar slujind o viaţă întreagă.

Asemenea schimbărilor în administraţie, Tabelul rangurilor (cinurilor) se inspira în mare măsură din practicile străine: în acest caz din *Rangordnung*-ul prusac din 1713. Influenţa Tabelului asupra nobilimii prusace era de fapt asemănătoare ca efect cu cea pe care o avea *Rangordnung*-ul aspura *junker*-ilor (nobili) prusaci. Ca urmare a introducerii acestuia, *dvoriane* din statul moscovit erau „militarizaţi" şi transformaţi în slujitori înregimentaţi ai statului. Fie că activau în armată,

fie că activau în administrație, toți nobilii erau supuși aceluiași sistem de comandă, ierarhie și promovare. Strânsa legătură dintre armată și stat, caracteristică militarismului prusac, s-a aplicat și în statul moscovit, cam în aceeași perioadă. În timpul domniei lui Petru, Rusia a dobândit în acest fel caracteristica definită ulterior de De Custine ca fiind cea mai remarcabilă și mai constantă: răspândirea disciplinei și mentalității de cazarmă în guvern și societate.

6. Biserica

Biserica ortodoxă deținuse întotdeauna o poziție respectabilă și venerabilă în societatea statului moscovit. Influența și prestigiul său erau întruchipate în funcția de patriarh, care, în calitate de cap al bisericii statului moscovit, era considerat omologul spiritual al țarului. Un învățat german, care vizitase Moscova în anii 1630, a făcut următorul comentariu referitor la puterile conferite patriarhului:

> Autoritatea patriarhului este atât de mare încât împarte oarecum funcția de suveran cu el [țarul]. El este judecătorul suprem al tuturor acestor cazuri, și dispune la modul absolut în orice privință referitoare la religie, cu o putere atât de mare în chestiunile legate de guvernarea politică, încât schimbă ceea ce consideră a aduce prejudicii simplității și bunelor obiceiuri creștine fără a răspunde în fața țarului, care fără a protesta poruncește ca ordinele patriarhului să fie executate.

Spre deosebire de predecesorii săi, Petru a dovedit un profund dispreț față de oamenii bisericii. În anii 1690 el a întemeiat celebrul său club al băutorilor, Prea-beatul consiliu. Nu numai numele acestui club amintește în mod deliberat de Prea-sfântul consiliu al bisericii, ci și veșmintele membrilor săi, care erau o imitație batjocoritoare a îmbrăcăminții bisericești. Un „patriarh" conducea festivitățile clubului, purtând...

> ... un costum făcut într-o manieră glumeață, asemănător într-o oarecare măsură celui al patriarhului [adevărat]; figura sa era din

Cancelariile și colegiile

Vedere asupra „Celor Douăsprezece Colegii" din Sankt Petersburg. Executată de D. Trezzini (1722–1742)

Administrația executivă centrală era alcătuită dintr-o rețea pestriță de cancelarii, sau așa-numitele *prikazî*. Nu exista o împărțire sistematică a jurisdicției între aceste organe... Când se ivea o nouă necesitate, era creat un nou *prikaz* spre a se ocupa de ea, iar când era satisfăcută, *prikaz*-ul respectiv era desființat. În acest fel, numărul unităților administrative era flexibil și în continuă schimbare. S-a calculat că la un moment sau altul au existat simultan 80 de *prikazî* pe parcursul secolului al XVII-lea, dintre care aproximativ 40 erau permanente, în vreme ce multe ființau doar câțiva ani. În plus, deseori era dificil de trasat o graniță clară între ariile de jurisdicție ale diverselor cancelarii.

Claes Peterson, *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*[4] (Stockholm, 1979)

Dumnezeu, în calitate de Dumnezeu al ordinii, le conduce pe toate cu înțelepciune și într-un chip ordonat cu mâna sa nevăzută. Dumnezeii acestei lumi, sau chipurile puterii lui Dumnezeu... trebuie să-și stabilească formele de guvernare în conformitate cu această ordine dacă vor să se bucure de roadele dulci ale unui stat înfloritor pentru marile lor eforturi... Experiența a arătat până acum în mod decisiv că regatele și țările nu pot fi puse într-o mai bună rânduială decât prin înființarea unor colegii bune...

Memoriu (nedatat, nesemnat) către Petru cel Mare, c. 1713

[Colegiile] sunt cu toatele organizate în conformitate cu modelul suedez, în ciuda faptului că ele nu au adus încă o clarificare completă în domeniul lor de activitate, pentru că nu au o bază solidă, și nici oameni capabili care să-și înțeleagă sarcinile, cu toate că în fiecare colegiu există o asemenea împărțire încât jumătate din consilieri sau asesori sunt ruși, iar jumătate străini.

(Ambasadorul suedez la Sankt Petersburg, 1729)

> tinichea și avea gravată pe ea figura lui Bachus [zeul vinului] înțepenit într-un butoi, care era cusută și pe costumele suitei sale; în mod asemănător, în loc de cruci pectorale, ei purtau ulcioare de lut... Iar în locul Bibliei au meșteșugit o carte în care duceau mai multe sticle de vodcă.

După același autor, întrunirile *Consiliului* erau însoțite de „multă bețivăneală, desfrâu și depravări de orice fel". Petru a dat ordin ca activitatea clubului să se desfășoare chiar și cu public. La un moment dat, ambasadorul francez a fost uluit când a fost invitat printre „cardinali, a căror singură distincție era aceea de a bea mult vin și vodcă și de a fuma tutun."

În mod aproape sigur, Prea-beatul Consiliu își avea originile în ciudatul simț al umorului al lui Petru și ar trebui considerat cam în același mod ca și numirea de către el a unor schilozi pe post de valeți. Cu toate acestea, așa după cum sugerează cercetările recente, e posibil că atitudinea necuviincioasă a lui Petru să fi avut o importanță vitală în pregătirea sa psihologică pentru reforma bisericească în timpul domniei sale. Petru s-a angajat într-o reformă ambițioasă a bisericii care a răsturnat multe practici încetățenite care au dat naștere acuzației că era un ateu și un Antihrist. Totuși Petru era un conducător creștin, care avea un puternic *sentiment al credinței: „foarte zelos în privința religiei și bun cunoscător* al Sfintei Scripturi." E posibil ca stilul jignitor al Prea-beatului Consiliu să fi contribuit atât la întărirea hotărârii lui Petru, cât și a conștiinței sale, și să fi făcut în acest fel posibil, în mod indirect, programul său controversat de reorganizare eclezeiastică.

Reforma bisericii întreprinsă de Petru a avut un caracter dublu. Primul și cel mai controversat aspect al activității sale a fost acela de a

îmbunătăţi calitatea clerului şi de a-i defini ţelurile. În acest sens, el a dat mai multe reglementări care accentuau mai mult rolul educativ şi moral al bisericii, şi mai puţin cel ritual şi contemplativ. Cea de-a doua sarcină, care era mai radicală, implica reorganizarea conducerii bisericii. În 1700, ca urmare a morţii patriarhului, Petru a lăsat „temporar" conducerea bisericii în mâinile organizaţiei cancelarilor statului. Cu toate că *prikaz*-ul însărcinat cu supravegherea bisericii nu avea nici o influenţă asupra doctrinei, el deţinea un control deplin asupra tuturor veniturilor şi numirilor în funcţie. Semnificaţia acestei reorganizări a fost remarcată de către trimisul englez:

> Puterea patriarhală a fost atât de periculoasă încât, la moartea *fostului patriarh, ţarul actual a pus sub sechestru biroul*, încredinţând administraţia spirituală arhiepiscopului de Riazan, iar conducerea treburilor temporale unei comisii laice, care dispune de asemenea de pământurile mănăstirilor şi de venituri… care pe lângă profitul anual de 150 000 de lire sterline care intră în trezorerie, şi-au pierdut interesul faţă de ţară, unde nu mai au nici o proprietate funciară.

Acest aranjament „temporar" a durat până în 1720, când Petru a întreprins o a doua reformă, decisivă. Conducerea bisericii era acum aliniată la noul sistem de colegii, şi a fost creat un nou Colegiu Ecleziastic ca înlocuitor permanent al funcţiei de patriarh. Cu toate că a fost rebotezat Prea-Sfântul Sinod la scurtă vreme după aceea, noul organism rămânea o ramură a conducerii de stat, iar administraţia sa era ţinută de către funcţionarii seculari. În acelaşi an, Petru şi-a explicat motivele pentru reformarea bisericii:

> Patria nu trebuie să se teamă din partea unui consiliu administrativ de răzvrătirile şi dezordinile care purced din domnia personală a unui singur conducător al bisericii. Căci oamenii de rând nu-şi dau seama cât de deosebită este puterea bisericească de cea a Autocratului, ci orbiţi de onoarea şi gloria mai mare a Supremului Păstor ei îl socotesc un fel de al doilea suveran, egal sau chiar mai mare decât însuşi Autocratul, şi îşi închipuie că ordinea bisericească reprezintă un al doilea stat, mai bun…

Funcțiile bisericești nu au fost introduse niciodată în Tabelul rangurilor. În acest fel, măcar superficial, biserica nu a fost supusă proceselor de birocratizare și de militarizare care afectau alte grupuri ale societății. Cu toate acestea, reglementarea bisericii prin alinierea la interesele statului și absorbirea conducerii ei în administrația de stat au rămas consecința dorită și cea mai durabilă a activității lui Petru în calitate de reformator bisericesc.

7. Moștenirea

Reforma bisericii întreprinsă de Petru ilustrează pasiunea sa pentru ierarhie și reglementare. Petru era ferm convins că organizarea corespunzătoare a guvernării și a societății vor face din statul moscovit o putere militară formidabilă și vor accelera transformarea sa într-un stat european modern. În acest scop, el îi copleșea pe supușii săi cu decrete și ordonanțe, îi băga pe țărani cu forța în armată și-i împingea pe nobili să intre în serviciul său. Orice rezistență sau critică stârnea ca reacție mai degrabă pedeapsa decât convingerea răbdătoare. Într-adevăr, însuși fiul lui Petru va fi dezmoștenit și băgat la închisoare pentru că s-a opus regimului coercitiv al țarului. Severitatea și rapiditatea pedepsei poate explica absența oricărei forme de opoziție organizată față de reformele lui Petru.

Armata constituia prima dragoste a lui Petru și rămânea ultima sa alternativă atunci când alte instrumente ale politicii eșuau. În armată, ordinele erau executate fără comentarii, iar loialitatea era necondiționată. Supunerea și structura de comandă dădea iluzia de eficiență. Ori de câte ori se confrunta cu o proastă conducere sau cu neglijență, Petru considera că rutina militară și desfășurarea ofițerilor săi va oferi o soluție rapidă. În anii 1720, armatei i s-a încredințat dificila sarcină de strângere a impozitului pe suflete; în același timp, au fost numiți locotenenți spre a înregistra acuzațiile de neglijență în cadrul administrației civile, ajungându-se chiar până la integrarea unor senatori; un colonel a fost numit șef al Prea-Sfântului Sinod. La sfârșitul domniei lui Petru, ofițerii erau legați de fiecare instituție a guvernării, iar mecanismul statului devenea în ritm rapid un sector al administrației militare.

Dacă tehnicile militare ofereau o metodă, exemplul Vestului oferea scopul și inspirația. În cadrul reformei pe care a întreprins-o în

domeniul guvernării și al societății, Petru privea la țările străine, pentru exemple despre felul în care putea fi făcute lucrurile. Colegii suedezi și *Rangordnung*-ul prusac erau în acest fel transplantate în Rusia. Viziunea asupra viitorului pe care o avea Petru era, în mod similar, împrumutată din străinătate. Arhitectura străină, veșmintele și distracțiile au fost introduse spre a da un aer „modern" statului moscovit. La sfârșitul domniei lui Petru, visul despre o nouă capitală „occidentală" la Sankt Petersburg devenise realitate. Proprietarii de pământuri mai bogați erau convocați acolo și primeau ordin să construiască, pe baza planurilor întocmite de țar, case de piatră. Orice refuz era pedepsit prin confiscarea proprietății. Astfel, cel mai frumos și trainic exemplu de occidentalizare s-a dovedit a fi clădit, la fel ca atât de multe lucruri din vremea lui Petru, pe constrângere.

În pofida energiei și a lipsei de milă pe care Petru a pus-o în activitatea de modernizare, transformarea pe care a efectuat-o el a fost doar parțială. A fost întreprinsă în mare parte în grabă și, sub presiunea războiului, într-o manieră întâmplătoare. Inversările de politică referitoare la administrația locală sugerează o lipsă de planificare, iar sistemul pe care l-a introdus nu a durat prea mult după moartea lui. În mod asemănător, colegiile nu au fost puse niciodată pe o bază durabilă. Pe la mijlocul anilor 1720, funcționarea mai multor colegii fusese întreruptă și existau semne de întoarcere la mai vechea formă de guvernare prin intermediul cancelariilor. În dosul noilor denumiri și titluri, alese din vocabularul apusean, domneau corupția și proasta conducere. Îndărătul ierarhiei stricte, se ascundea conducerea personală și arbitrară a funcționarilor care-și vedeau de propriile interese. Cu îngâmfarea tipică a despotului, Petru își închipuia că poate obliga serviciul civil al statului moscovit să-și schimbe vechile deprinderi și să îmbrățișeze standardele occidentale de guvernare.

Chiar și în ceea ce privește efectul său asupra imensei majorități a societății, occidentalizarea a avut doar un impact limitat. În timpul domniei lui Petru, țăranii erau hărțuiți și oprimați și mai mult ca înainte, căci acum ei reprezentau atât averea statului, cât și proprietatea stăpânilor lor. Serviciul agricol a fost extins, incluzând serviciul militar, sau batalioanele de muncă ce construiau orașul Sankt Petersburg. Dar din aceste motive, ei continuau să nu știe nimic despre ideile și cultura apuseană. Nobilii cu peruci și parfumați, aduși acum de pe moșiile lor spre a sluji

Sankt Petersburg

Palatul de iarnă din Sankt Petersburg

Când am ajuns [la Sankt Petersburg], am fos surprins să aflu în locul unui oraş normal, după cum m-aş fi aşteptat, o îngrămădire de sate, aidoma unei plantaţii din Indiile de Vest. Totuşi, în momentul de faţă Petersburgul poate fi socotit pe bună dreptate drept o minune a lumii, dacă luăm în considerare măreţele sale palate, cele şaizeci şi ceva de mii de case şi timpul scurt folosit pentru construirea lui.

F.C. Weber, *The Present State of Russia* (Londra, 1722)

În capitală predomină un fel de arhitectură bastardă, care se inspiră din cea italiană, cea franceză şi cea olandeză: totuşi, aceasta din urmă este cea mai răspândită... Ţarul i-a obligat pe boieri şi pe nobilii imperiului să părăsească Moscova, în a cărei vecinătate se află domeniile lor, şi să se stabilească acolo unde s-a mutat curtea. Palatele celor mai mulţi dintre ei sunt pe malurile Nevei, şi e uşor să-ţi dai seama că au fost construite din supunere, nu din dorinţă. Pereţii lor au crăpături, sunt înclinaţi şi gata să se prăbuşească. S-a spus cu multă înţelepciune că ruinele se fac în alte părţi, dar au fost construite la Petersburg.

Contele Francesco Algarotti, *Scrisori către lordul Hervey* (Londra, 1769)

în ranguri, se deosebeau tot mai mult de omologii lor cu barbă. Ruptura adâncă dintre nobil și țăran, care caracterizează istoria rusească până în acest secol, își are rădăcinile în eșecul lui Petru de a duce la bun sfârșit procesul de occidentalizare. Va fi nevoie de o altă revoluție spre a umple prăpastia pe care a produs-o în societatea rusă încercarea sa de reformă.

CAPITOLUL 6

Petru cel Mare, Polonia și Ucraina

1. Marele război nordic

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea, statul moscovit a apărut pe scena europeană, realizând o revoluție în relațiile diplomatice și dobândind controlul asupra regiunii baltice. Sub conducerea lui Petru, statul moscovit a devenit și a rămas de-atunci una dintre marile puteri ale Europei; anterior, nu avusese nici un cuvânt de spus în chestiunile internaționale. Vorbind despre această transformare, ambasadorul francez la Sankt Petersburg remarca: „Rusia înainte abia cunoscută cu numele, a devenit în ziua de azi obiectul atenției din partea majorității puterilor europene, care îi căutau prietenia fie de frica de a nu o vedea trecând în tabăra opusă, fie datorită profitului la care nădăjduiesc de pe urma alianței cu ea." Ca semn al profundei schimbări în privința reputației internaționale a țării, Petru a anunțat în 1721 că din acel moment în corespondență diplomatică nu va mai fi denumit țarul statului moscovit, ci împăratul sau *Imperator*-ul Rusiei. Luându-și acest titlu, Petru a subliniat atât locul de frunte printre capetele încoronate ale Europei și cât de mult se transformase țara sa față de statul moscovit din vechime al predecesorilor săi.

Desigur, Rusia lui Petru nu și-a făcut debutul de mare putere pe neanunțate. Începând cu secolul al XV-lea, statul moscovit avusese contacte diplomatice și politice din ce în ce mai strânse cu restul Europei. În timpul domniei lui Ivan al III-lea, trimișii statului moscovit se prezentaseră în Germania în speranța de a primi ajutor imperial împotriva lituanienilor. În timpul domniei lui Ivan al IV-lea, se stabiliseră relații cu îndepărtata Anglie. În secolul următor, Mihail Romanov a sprijinit activ tabăra protestantă în Războiul de 30 de ani, aprovizionând

Danemarca și Suedia cu gâne și nutrețuri ieftine. La începutul anilor 1630 axa diplomatică antihabsburgică care se întindea de-a lungul Europei legând Parisul de Stockholm și de Transilvania fusese extinsă, incluzând Moscova.

În ciuda acestor contacte, statul moscovit a continuat de-a lungul secolului al XVII-lea să stârnească o atenție redusă oamenilor politici occidentali. Prin urmare, trimișii ei nu erau incluși în discuțiile care au pus capăt Războiului de 30 de ani; statul moscovit n-a fost uitat la împărțirea teritoriilor care a însoțit încheierea războiului pentru Scania (Skane, provincie în sudul Suediei) (1674–1679) și eclipsarea temporară a Suediei în calitate de putere baltică. Chiar și în 1701, trimisul lui Petru la Viena rezuma atitudinea disprețuitoare a diplomaților străini față de statul moscovit prin aceste cuvinte amare: „Nu fac altceva decât să râdă de noi."

La începutul domniei sale, Petru a fost preocupat de asigurarea unei ieșiri la Marea Neagră. El spera ca după cucerirea Azovului să asedieze Strâmtoarea Kerci dețiută de turci. Pentru acest lucru însă, avea nevoie de sprijinul celorlalte puteri europene. Faptul că Petru, în perioada „Marii solii", nu a reușit să obțină ajutorul internațional de care avea nevoie nu a făcut altceva decât să confirme lipsa de respect ce i se arăta țării sale la curțile Europei. Așa după cum spunea el, „În viața mea nu voi uita ce mi-au făcut [oamenii de stat europeni]; am simțit acest lucru și am plecat de-acolo cu buzunarele goale".

În ciuda eșecului înregistrat de „Marea solie", s-a primit o ofertă substanțială de alianță. În august 1698, Petru s-a întâlnit cu regele Poloniei, August al II-lea, și în cadrul unei beții prelungite cei doi monarhi au căzut de acord în privința unui parteneriat militar împotriva regelui Suediei. În acea perioadă, Suedia se afla, după câte se părea, în declin. După războiul pentru Scania, țara pierduse o mare parte din imperiul ei baltic, iar în Livonia izbucnise nu de multă vreme o răscoală a nobilimii locale împotriva stăpânirii suedeze. Noul rege al Suediei, Carol al XII-lea, avea doar 17 ani și era considerat a fi prea lipsit de experiență și prea hărțuit în țară de către parlamentul său spre a fi o alegere potrivită. În următoarele luni, August și Petru au prins în plasa intrigilor lor Brandenbug-Prusia și Danemarca și au pus la cale împreună împărțirea Imperiului suedez. Statul moscovit urma să primească Ingria și Karelia; August urma să obțină Livonia și Estonia, iar aliații lor urmau

să împartă între ei restul teritoriilor suedeze de pe țărmul german. Din nefericire pentru conspiratori, ei subestimaseră atât pe tânărul rege, cât și resursele de care încă mai dispunea victima lor suedeză.

Motivele lui Petru de a intra în război cu Suedia era întreite. În primul rând, precum în campania sa anterioară împotriva turcilor, el era pur și simplu nerăbdător să se lupte. Astfel el s-a azvârlit în luptă „aidoma unei popice", începând un război pentru care nu era bine pregătit. În al doilea rând, teritoriile suedeze ale Kareliei și Ingriei erau vechi pământuri rusești, pierdute recent, în „vremurile tulburi". În al treilea rând, dacă statul moscovit urma să devină o putere europeană, el avea nevoie de acces la mare. Marea Neagră era blocată de Strâmtoarea Kerci; Arhanghelskul era îndepărtat și sub ghețuri. Marea Baltică însă, putea folosi drept cale către Olanda și Anglia, țările pe care Petru le vizitase în recenta sa călătorie prin străinătate. Așadar, din motive asemănătoare celor care îl îmboldiseră odinioară pe Ivan al IV-lea să facă război în Marea Baltică, Petru a târât statul moscovit în conflict cu Suedia.

În august 1700, Petru a început ostilitățile. În vreme ce armata poloneză înainta către Riga, el a asediat Narva. După câteva luni însă, armatele coaliției se aflau într-o jalnică retragere. Danemarca a fost scoasă rapid din conflict printr-un atac asupra Cohenhagăi, iar Brandenburg-Prusia, fiind martoră a acestei înfrângeri, a refuzat să intre în război. În consecință, Carol al XII-lea a început să-și alunge dușmanii de pe teritoriile pe care le cucerise. În noiembrie 1700, armata lui Petru a fost zdrobită în bătălia pentru Narva.

Dacă ar fi dorit, Carol ar fi putut înainta adânc în interiorul statului moscovit și, așa după cum îl sfătuia unul dintre sprijinitorii săi, „ar fi stăpânit în Moscova până la fluviul Amur [granița cu China]". În schimb însă, Carol a ridicat asediul asupra orașului Riga și a năvălit în *Reczpospolita Polska*. În pofida victoriei sale rapide asupra armatei poloneze, Carol n-a obținut un control mai mare asupra *Reczpospolita Polska* decât monarhii ei aleși. Vreme de cinci ani îndelungați, energiile sale au fost risipite în diverse încercări nereușite de a impune stăpânirea suedeză în situația politică încurcată din Polonia.

Implicarea lui Carol al XII-lea în Polonia i-a oferit lui Petru atât o perioadă de tihnă pe parcursul căreia și-a alcătuit armata, cât și ocazia de a mai face mici cuceriri în Marea Baltică. În anii 1702–1703, Petru a cucerit forturile suedeze de pe malul Golfului Finic. Pe locul unuia dintre

ele, el a construit citadela care în următorii ani va fi transformată în orașul Sankt Petersburg. La scurt timp după aceea, Petru a început să facă incursiuni scurte în Estonia și Livonia. Dar aceste succese erau fragile, fiind obținute doar datorită implicării temporare a Suediei în alte conflicte. În momentul în care va scăpa de problemele politicii poloneze, Suedia va fi capabilă să-și recupereze pierderile și să reia inițiativa în răsărit.

2. August al II-lea

Partenerul lui Petru în Marele război nordic a fost August al II-lea, care fusese ales rege al *Reczpospolita Polska* în 1697. El avea multe calități remarcabile. Avusese o tinerețe agitată, a fost când călugăr când matador, și chiar și la maturitate era încă foarte puternic. Cunoscut de către toți sub numele de „August cel Puternic", el putea rupe potcoave cu mâna și consuma mari cantități de alcool, rămânând în continuare treaz. „Jumătate taur, jumătate cocoș", așa după cum îl descria unul dintre supușii săi, el a lăsat vreo 300 de bastarzi certificați ca dovadă a vigorii sale prodigioase.

În chestiunile politice August dădea dovadă de mai puțin talent ca în viața particulară. În momentul alegerii sale, el era totodată duce de Saxonia, iar patria sa germană conta întotdeauna mai mult decât cea adoptivă în intențiile sale. Prin urmare, atunci când August i s-a alăturat lui Petru, atacând Suedia, el viza să transforme Livonia în parte componentă a Saxoniei, nu a Poloniei. Așa după cum s-a dovedit, August nu a reușit să capete Livonia și luptând cu Suedia, a pierdut și coroana Poloniei. Schimbarea soartei sale s-a datorat într-o mare măsură intervenției lui Petru cel Mare în numele său, iar domnia sa a făcut ca *Reczpospolita Polska* să fie practic un satelit al mai puternicului său vecin.

Eșecul inițial al lui August de a cuceri Riga a fost urmat de o serie de jalnice înfrângeri. Kurlanda a fost ocupată de către suedezi, iar la scurt timp după aceea, Vilna, Varșovia și Cracovia au fost cucerite de către Carol al XII-lea. În două bătălii importante, suedezii au pus pe fugă armata poloneză pe care Seimul o adunase în grabă împotriva lor. Confruntată cu o copleșitoare superioritate pe câmpul de luptă, familia conducătoare a Lituaniei, Sapieha, a pus ducatul sub protecție suedeză și a anunțat desprinderea sa de *Reczpospolita Polska*. Spre a accentua

situația jalnică în care se afla August, Carol al XII-lea i-a adunat pe toți cei din *szlachta* poloneză care doreau să urmeze exemplul familiei Sapieha. În 1704, „Confederația de la Varșovia," după cum își denumeau organizația acest grup de nobili ostili, l-a ales rege pe unul dintre ei, Stanislaw Leszczynski. Doi ani mai târziu, Carol a făcut pasul decisiv invadând Saxonia, de unde August fugise. După ce a ocupat Dresda, Carol l-a silit pe umilitul rege să abdice de la tronul polonez în favoarea lui Stanislaw I.

3. Mazeppa

În conformitate cu termenii Armistițiului de la Andrusovo (1667), Ucraina a fost împărțită între Polonia și statul moscovit de-a lungul liniei fluviului Nipru. Însă împărțirea Ucrainei în „malul de apus" și „malul de răsărit" nu a adus nici o ușurare necăjiților săi locuitori. Mareea războiului, a înrobirii și a supunerii politice a continuat să se reverse asupra regiunii, declanșând în urma ei un șir de răzvrătiri și răscoale. Cele mai serioase dintre ele au avut loc în primii ani ai Marelui război nordic, sub conducerea hatmanului cazac Ivan Mazeppa. Făcând front comun cu suedezii, Mazeppa a reușit să dea răscoalei sale o importanță internațională, cu mult mai mare decât caracterul local pe care l-ar fi avut altminteri.

Hatmanul Mazeppa, care condusese din 1687 partea răsăriteană Ucrainei în calitate de vasal al țarului, era un reprezentant al păturii mai bogate a cazacilor. Pe parcursul anilor trecuți, o elită a cazacilor se proclamase a fi un fel de nobilime ucraineană locală și corp ofițeresc ereditar. Atât în partea poloneză, cât și în cea moscovită a Ucrainei exista *sliakta* sau *starșina* cazacă (primul dintre acești termeni înseamnă „nobilime", cel de-al doilea „ofițer de stat major"; sinonimia lor indică asocierea continuă între cazacii care dețineau prestigiu social și funcții militare de conducere) și care acumulaseră proprietăți și sate de șerbi proprii și treptat dobândiseră un monopol al puterii în regiune. Din aceste motive, Mazeppa și *starșina* sa nu vedeau ce profit ar avea de pe urma lipsei de loialitate față de Moscova. În schimb, ei ajutau la înăbușirea tuturor insurecțiilor populare și i se alăturau țarului în războaiele sale contra turcilor și suedezilor.

În primii ani ai secolului al XVIII-lea, răscoala căzăcească de pe malul apusean al Ucrainei dobândise suficientă putere spre a submina contribuția poloneză la Marele război nordic. Prin urmare, în 1704, Petru i-a dat instrucțiuni lui Mazeppa să traverseze Niprul și să aducă la supunere pe compatrioții cazaci. Mazeppa a trecut la cucerirea malului apusean al Ucrainei, unde a preluat conducerea și s-a proclamat „hatman al întregii Ucraine".

Petru nu avea intenția să-și lase vasalul să anexeze Ucraina poloneză și i-a poruncit lui Mazeppa să restituie regiunea pe care o cucerise. E limpede totuși, că în această fază hatmanul avea propriile sale planuri. În 1707, Mazeppa a început negocieri cu regele prosuedez, Stanislaw Leszczynski, care viza formarea coroanei poloneze. Intrigile lui Mazeppa în aparență au dat roade atunci când Leszczynski i-a oferit un document „care conținea garanții, în privința Ucrainei, a acelorași libertăți de care se bucurau teritoriile coroanei poloneze și trimisul ducelui Lituaniei."

Pe parcursul negocierilor sale secrete cu regele Stanislaw, Mazeppa și-a păstrat o aparență de loialitate față de Petru. Totuși, în 1708 el a fost silit să-și aratea adevărata față. Carol al XII-lea lansase recent un atac masiv asupra statului moscovit. Armatele sale înaintau către răsărit, dislocându-l pe Petru din provinciile baltice (doar Sankt Petersburg i-a mai rămas) și împingându-l prin Rusia Albă. Dar tactica pământului pârjolit, urmată de o iarnă extrem de aspră au încetinit înaintarea suedeză și l-au obligat pe Carol să-și reconsidere strategia. În loc să-și păstreze direcția către Smolensk și statul moscovit, Carol și-a îndreptat armata spre sud către mai calda și mai fertila Ucraină. La sfârșitul toamnei anului 1708 trupele suedeze au trecut din pădurile severiane în pășunile stepelor nordice, iar Carol i-a cerut lui Mazeppa ajutor de urgență împotriva armatei statului moscovit care se afla pe urmele lor. După o scurtă perioadă, hatmanul a renunțat la masca loialității și s-a alăturat suedezilor.

La o întrunire a *starșinei* căzăcești, Mazeppa și-a justificat această trădare pomenind brutalitățile stăpânirii statului moscovit și nădejdea pe care și-o punea în aliatul său suedez. Așa după cum explica el:

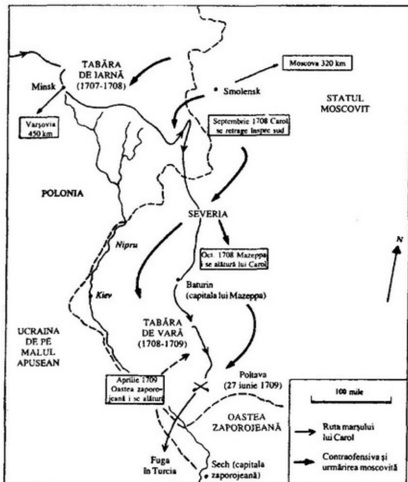
> Singura soluție pentru noi este să ne bazăm pe milostenia regelui suedez. El a promis să ne respecte drepturile și libertățile, și să le apere de toți cei care le-ar pune în primejdie. Fraților! A sosit vremea noastră. Haideți să folosim ocazia ca să ne răzbunăm pe

moscoviți pentru oprimarea lor de lungă durată, pentru toate nedreptățile și cruzimile la care s-au dedat. Haideți să ne apărăm pe viitor de atacuri libertatea și drepturile noastre căzăcești.

Petru a tunat și a fulgerat la adresa „faptelor noului Iuda, Mazeppa, care după 21 de ani de loialitate față de mine, și deja cu un picior în groapă, și-a trădat propriul popor." Dar și-a revenit repede după accesul de furie. După o săptămână, un detașament al moscoviților cucerise capitala lui Mazeppa de la Baturin, iar Petru a încercat să semene discordie în rândurile cazacilor. În propaganda sa țarul exploata neîncrederea pe care o manifestau oamenii de rând față de *starșina*. El a denunțat lăcomia hatmanului și impozitele grele pe care acesta le impusese populației doar „spre a-și spori propriile averi." Contestând pretenția lui Mazeppa conform căreia răscoala sa viza eliberarea Ucrainei, Petru l-a descris pe hatman ca „încercând să readucă Ucraina în sclavia poloneză." Eficacitatea propagandei lui Petru s-a făcut simțită rapid. După câteva săptămâni, forțele lui Mazeppa se micșoraseră la mai puțin de 1500 de oameni, iar țarul strânsese sprijin suficient spre a pune consiliul căzăcesc să-l demită pe hatman.

Totuși, Mazeppa nu pierduse totul. În aprilie 1709 el a repurtat o victorie importantă, când oastea zaporojeană a fost de acord să-l sprijine împotriva țarului. Obștea căzăcească independentă i-a furnizat lui Mazeppa și aliatului său suedez cel puțin 6 000 de oameni. În prima fază, armata oastei a pus pe fugă trei dintre detașamentele trimise împotriva ei. Foarte îngrijorat, comandantul moscovit din regiune îi raporta lui Petru că balanța războiului atârna în favoarea dușmanului, și că „aici are loc o ușoară deflagrație, care trebuie stinsă înainte de a fi prea târziu.

Reacția lui Petru a fost decisă și curajoasă. În luna mai 1709 un detașament al armatei sale a cucerit și făcut una cu pământul capitala zaporojeană, care nu avusese o garnizoană adecvată. Apoi, vreo 40 000 de soldați ai statului moscovit au tăbărât asupra mult mai puțin numeroasei armate a suedezilor și cazacilor care își făcuse tabără lângă orașul Poltava. În câteva ore, forțele moscovite câștigaseră deja lupta și puseseră dușmanul pe fugă. Carol și Mazeppa nu s-au oprit decât în momentul în care au ajuns la adăpost în Imperiul otoman. În același an, peste câtva timp, Mazeppa a murit: un fugar apărat de trupele suedeze

Invadarea de către Carol al XII-lea a statului moscovit, 1708–1709

de furia urmăritorilor săi cazaci. Șase ani au trecut până când Carol al XII-lea a fost în stare să scape practic din captivitate și să se întoarcă în Suedia.

Bătălia de la Poltava (1709) a marcat încheierea fazei ucrainiene a Marelui Război de Nord și a deschis calea unui șir de victorii ale statului moscovit. Pentru că regele suedez se afla practic în captivitate în Moldova turcească, iar armata sa și aliații cazaci fuseseră risipiți după recenta înfrângere, noua ofensivă a lui Petru în Baltica a întâmpinat o rezistență redusă. În același an cu Poltava, Estonia, Ingria și Livonia au cedat în fața armatei statului moscovit, iar Riga, Reval și Narva au fost luate cu asalt. Având linia litoralului Mării Baltice asigurată, Petru a invadat Polonia, unde l-a pus pe fugă pe Leszczyski și Confederația prosuedeză din Varșovia. În 1710 August și monarhia saxonă au fost readuși la putere în urma înaintării armatei statului moscovit.

O dată întors în Polonia, August a căutat să impună voința sa în Seim și *szlachta*. Cu ajutorul gardienilor saxoni, el s-a străduit să limiteze libertățile supușilor săi, pe care îi socotea răspunzători în parte pentru umilințele sale anterioare. Programul de reformă al lui August, cu toate că era modest, a făcut ca imediat *szlachta* să suspecteze că el era pe punctul de a instaura un „absolutism străin". În 1715 nobilimea poloneză și Seimul s-au unit în Confederația de la Tarnogrod cu scopul de a-l izgoni pe August și anturajul său saxon. Războiul civil a izbucnit din nou în Polonia.

La vremea respectivă, Petru era sătul până peste cap de situația lamentabilă a vecinului său și vorbea în mod defăimător despre „anarhia poloneză". Până când *Reczpospolita Polska* nu va fi fost adusă la ordine, nu putea fi considerată sigură în calitate de aliat. În plus, așa după cum arătase Carol al XII-lea, slăbiciunea Poloniei și divizările ei interne o făceau o pradă ușoară pentru intrigile străine și o trambulină potențială pentru un atac asupra însuși statului moscovit. Până atunci, Petru se străduise să influențeze afacerile poloneze sprijinindu-i monarhul. Confederația de la Tarnogrod a dovedit eșecul acestei politici și l-a obligat să-și asume o implicare mai directă.

În 1716 Petru s-a oferit să arbitreze disputa dintre August și Confederație. Soluția sa consta în a face ambele tabere să renunțe la mijloacele prin care își făceau rău una alteia. August a promis că-și va retrage trupele saxone, iar Seimul a promis să limiteze efectivele armatei poloneze la 12 000 de oameni. O astfel de armată jalnic de mică a lăsat

Polonia la discreția trupelor țarului și a pregătit calea pentru „Seimul mut" din 1717.

La un an după aplanarea diferendelor dintre August și supușii săi, Petru a cerut ca Seimul să recunoască înțelegerea pe care o negociase. Clădirea în care s-a întrunit Seimul a fost înconjurată de 18 000 de soldați ai statului moscovit, a căror prezență a făcut ca dezbaterile să aibă loc cu o neobișnuită grabă. În mai puțin de o zi, deputații au căzut de acord nu numai în privința reducerii permanente a armatei poloneze, ci și asupra faptului că statul moscovit va acționa în calitate de chezaș al constituției. Cea de-a doua condiție a înțelegerii îi dădea lui Petru posibilitatea de a interveni după voință în treburile *Reczpospolita Polska*; cea dintâi condiție îndepărta posibilitatea de a se rezista prin forță. Ca semn al „bunei sale credințe", Petru a acceptat să țină câteva regimente ale sale pe teritoriul polonez. În Seim nu s-a ridicat nici o voce împotriva acestor clauze; ele au fost ascultate și acceptate în tăcere. Timp de mai bine de 250 de ani, „protecția prietenească" oferită de Rusia Poloniei a rămas o trăsătură a politicii est-europene. Ea este o mărturie atât a clarviziunii politicii lui Petru, cât și a interesului necontenit al urmașilor săi de „a propaga tirania sub pretextul îndreptării anarhiei" (De Custine).

5. Turcul din nord

Victoria de la Poltava nu a pus în nici un fel capăt periculoasei influențe a rivalului suedez al lui Petru, chiar și în perioada pe care el a denumit-o „a zilelor de trândăvie din Turcia", Carol a făcut eforturi spre a submina realizările militare ale țarului, încurajându-l pe sultan să pornească războiul în numele său. În cele din urmă, în 1711 îndemnurile lui Carol au avut câștig de cauză, iar turcii au declanșat ostilitățile împotriva statului moscovit. În campania care a urmat, Petru a fost învins și ca urmare a fost silit să predea orașul Azov, pe care armata sa îl cucerise la începutul domniei sale. Petru a regretat pierderea, dar s-a consolat cu ideea că Azovul avea doar o importanță secundară. Așa după cum scria el, „Cu toate că nu fără durere suntem lipsiți de aceste locuri unde s-au cheltuit atâta trudă și bani, eu totuși trag nădejde că prin însăși această deposedare ne vom întări puternic pe cealaltă latură [Baltica], care este un câștig incomparabil mai mare pentru noi.

Pe măsură ce Imperiul suedez din Baltica se prăbușea, Petru a devenit din ce în ce mai mult obiectul atenției diplomației europene. Statul moscovit înlocuise de-acum Suedia în calitate de stat conducător în Europa nordică și produsese prin victoria de la Poltava o transformare în echilibrul regional de putere. Așa după cum scria un observator german, „îți poți închipui cât de multă lume a fost uimită de marea schimbare din nord. Se spune în mod curent că țarul va reprezenta ceva formidabil pentru întreaga Europă, că va fi un fel de «turc al nordului»." În Anglia, contele de Godolphin i-a scris într-o manieră mai alarmantă ducelui de Marlborough: „Aceste provincii din nord, de care regele Suediei s-a îngrozit atâta vreme, vor fi extrem de agitate dacă nu se vor lua măsuri la timp... spre a se împiedica apariția unor posibile evenimente în aceste locuri."

Preocuparea internațională în privința creșterii puterii rusești în Baltica sporea cu fiecare dintre victoriile lui Petru. În 1714 armata sa a cucerit Finlanda, iar flota sa a înfrânt flota suedeză în bătălia de la Hangut. Întoarcerea lui Carol al XII-lea la Stockholm în anul următor a adus într-o mică măsură alinare greu-încercaților suedezi, iar pentru o scurtă perioadă o armată a statului moscovit s-a stabilit în zona continentală, devastând regiunea din jurul capitalei. Totuși, cel mai puternic semnal de alarmă nu îl constituia înfrângerea suedezilor, ci extinderea puterii statului moscovit în Germania și Europa occidentală. În 1716 Petru a strâns o armată alcătuită din 30 000 de oameni pe care a trimis-o cu corăbiile la Copenhaga, pregătită spre a invada sudul Suediei. Cu toate că regele Danemarcei permisese trecerea, efectivele armatei lui Petru reprezentau o amenințare majoră la adresa independenței daneze. În același an, Petru a trimis o a doua armată către Mecklenburg, în nordul Germaniei, cu scopul de a ataca orașul Wismar, deținut de suedezi. Aceste două acțiuni au reprezentat transformarea efectivă a Mării Baltice într-un „lac rusesc", linia litoralului său din Livonia până în Iutlanda devenind o cazarmă pentru regimentele lui Petru.

În anii 1719–1720 asupra lui Petru s-a exercitat o presiune internațională considerabilă spre a-și retrage forțele spre răsărit și spre a abandona războiul cu Suedia. Principala putere care a sprijinit formarea coaliției europene, care includea Prusia, Austria și Franța, era Marea Britanie. Atât George I, cât și miniștrii săi se temeau îndeosebi de implicațiile comerciale ale obținerii de către statul moscovit a mono-

Rusia şi Europa răsăriteană în timpul domniei lui Petru cel Mare

polului de influență în Baltica, o regiune de care Marea Britanie depindea din punctul de vedere al furniturilor navale și catargelor (de fapt, pini înalți). Spre a-l aduce pe Petru la sentimente diplomatice mai bune, o flotă britanică a fost trimisă spre a patrula pe coasta livoniană.

Petru a acceptat inevitabilitatea păcii. În 1721, prin Pacea de la Nystadt, Statul moscovit și Suedia au căzut la învoială Livonia, Estonia, Ingria și Karelia, și în acest fel întregul litoral baltic de la Vyborg la Riga, au fost lăsate Rusiei. înschimb, Petru a cedat Finlanda și a promis să permită cumpărarea grâului suedez în porturile sale. Pe harta Europei, teritoriile cucerite de către Petru la Nystadt par prea lipsite de importanță spre a fi meritat 20 de ani de război continuu. Însă implicațiile păcii de la Nystadt, atât pentru echilibrul internațional al puterii, cât și pentru accesul Rusiei către vestul Europei, sunt vădite. În timp ce tunurile din Sankt Petersburg bubuiau spre a saluta tratatul, Petru rostea următoarele cuvinte de felicitare și de îndemn în fața supușilor săi:

> Prin faptele noastre în vreme de război am ieșit din întuneric la lumina lumii, iar cei pe care nu i-am cunoscut în lumină acum ne respectă. Doresc ca întreaga noastră nație să recunoască mânia lui Dumnezeu care a acționat în favoarea noastră în timpul ultimului război și întru încheierea păcii. Se cuvine să-i mulțumim lui Dumnezeu cu toată puterea, dar în timp ce nădăjduim pacea, nu trebuie să devenim mai slabi în chestiunile militare, spre a nu avea soarta monarhiei grecești [bizantine]. Trebuie să facem eforturi întru binele și profitul general pe care Domnul ni l-ar da în țară și peste fruntarii și de pe urma căruia națiunea va avea de câștigat.

6. Rusia în calitate de putere europeană

Cauza morții lui Petru s-a potrivit cu impetuozitatea și energia sa. În iarna anului 1724, în timp ce călătorea în apropiere de Sankt Petersburg, el a zărit o corabie care era împinsă spre țărm din cauza vremii nefavorabile. Imediat, a sărit în apă și s-a chinuit toată noaptea spre a salva viețile celor 20 de marinari. Nu și-a mai revenit de pe urma febrei contractate în timpul operațiunii de salvare. A murit pe data de 28 ianuarie 1725, la vârsta relativ tânără de 52 de ani. La

înmormântarea lui Petru arhiepiscopul Novgorodului s-a pronunțat astfel în ceea ce privește domnia lui:

> O, Rusie, a fost Samsonul tău! Te-a aflat cu slabe puteri și te-a lăsat... tare ca o stâncă, ca un diamant... Rusie, a fost primul tău Iafet! El a săvârșit ceva nemaiauzit până acum în Rusia – construirea și lansarea la apă a corăbiilor, a unei flote nou-născute, dar cu nimic mai prejos de cele cu vechime. A fost un Moise pentru tine, Rusie! Oare nu sunt legile lui precum viziera puternică a justiției și lanțurile de nefrânt ce înăbușe fărădelegea? O, Rusie! Solomonul tău a fost el, primind de la Domnul belșug de înțelepciune și rațiune. Oare nu avem destule dovezi în noile discipline intelectuale pe care le-a introdus și în eforturile lui de a scoate în evidență și de a comunica multora dintre supușii săi o mare varietate de cunoștințe, invenții și tehnici necunoscute nouă înainte? Ce să mai vorbim despre ranguri și titluri, despre legile civile, despre bine-alesele regulamente privitoare la viața socială, bine-venitele noi obiceiuri și reguli de comportament, despre îmbunătățirile introduse în maniera în care apăream în fața altora, în așa fel încât privim la noi înșine și vedem cu uluire că patria noastră s-a schimbat vizibil și a devenit incomparabil mai bună decât ceea ce fusese înainte? El a fost Davidul și Constantinul tău, o biserică a Rusiei! Luate de pe cărările ignoranței, inimile noastre scot un suspin de ușurare.

Mai puțin hiperbolizat, un tânăr ofițer de marină scria: „Acest monarh a adus țara noastră la nivelul celorlalte. Ne-a învățat să ne dăm seama că suntem un popor. Pe scurt, toate lucrurile la care ne uitam admirativ în Rusia își au originea în el, iar tot ceea ce va fi făcut în viitor va fi determinat de această sursă."

Dacă lăsăm la o parte retorica funebră și cercetăm domnia lui Petru din perspectivă istorică, este evident că el a adus Rusia la un „nivel" european mai degrabă prin realizările sale în domeniul afacerilor externe decât prin intermediul reformelor sale interne. Așa după cum am văzut, transformarea guvernării și societății Rusiei de către Petru s-a desfășurat în mod inegal, și nu a avut impact asupra marii mase a populației. Prin contrast, domnia lui Petru a pus relațiile Rusiei cu restul

Europei pe baze complet noi și a realizat o transformare totală în politica internațională. Cu toate că succinta exprimare „Rusia este o putere europeană" a fost scrisă de către Ecaterina cea Mare (1762–1796) ea se aplică la fel de bine Rusiei lui Petru cel Mare.

O indicație grăitoare despre stima cu care era privită Rusia lui Petru este căsătoria dinastică. Bietul Ivan al IV-lea nu fusese capabil să obțină aici măcar mâna unei moștenitoare britanice de rangul al doilea, Lady Mary Hastings, iar urmașii săi din secolul al XVII-lea nu s-au creditat mai bine căsătoriilor. În timpul domniei lui Petru însă, familia stăpânitoare rusă a început să fie acceptată ca sursă de soții respectabile și demne. Cu siguranță, aceste căsătorii aveau o strălucire mai redusă, fiind contractate în mod invariabil între „prințese ruse stângace și obscuri prințișori germani". Cu toate acestea, propunerea personală a lui Petru, făcută la sfârșitul domniei sale, de a-și mărita fiica cu un prinț din familia franceză Bourbon a fost luată în considerație cu seriozitate la Versailles. Respingerea de către Ludovic al XV-lea a căsătoriei a fost determinată nu de sentimente de dezgust sau dispreț, ci de implicațiile pe care le-ar fi avut pentru politica sa externă căsătoria cu o rusoaică.

Căsătoriile dinastice erau negociate de către diplomați, iar prin anii 1720 Rusia stabilise contacte la nivel de ambasadori cu toate curțile de seamă din Europa. Având mai mult de 20 de misiuni străine, Rusia era implicată continuu în toate discuțiile principale care afectau relațiile dintre puteri. Așa după cum raporta unul dintre sfetnicii lui Petru: „Astăzi rușii au atât de mulți miniștri și emisari la curțile străine, încât știu tot ceea ce se petrece acolo."

Pe unde călcau diplomații Rusiei, urmau în scurt timp armatele sale. În secolul de după moartea lui Petru, Rusia s-a implicat din ce în ce mai mult în conflictele europene. În timpul războiului de șapte ani (1756–1763), Rusia a luptat de partea Habsburgilor și a Franței împotriva Marii Britanii și a Prusiei. În 1760 trupele sale se aflau în Berlin. În anii 1770 flota rusească a traversat Mediterana, urmărindu-i pe turci. Jumătate de veac mai târziu, la sfârșitul războaielor napoleoniene, a fost instalată la Paris o garnizoană rusească. Aceasta a fost moștenirea Marelui război nordic, în timpul căruia Rusia l-a învins pe vecinul său suedez, și-a stabilit hegemonia în Baltica, și s-a creditat ca putere europeană. Este o moștenire de care statele Europei trebuie să țină cont chiar și în ziua de azi.

7. Rusia, Polonia şi Ucraina

Ar fi, desigur, greşit să punem statutul de putere europeană a Rusiei doar pe seama activităţii lui Petru cel Mare. Petru a clădit peste realizările predecesorilor săi în aceeaşi măsură în care a pus o temelie proprie pentru viitor. Din acest motiv, realizările sale n-ar trebui luate în considerație în mod izolat, nici ca punct de pornire al expansiunii ruseşti. Ele au făcut parte cu toatele dintr-un proces mai lung de dobândire de noi teritorii, ale cărui efecte continuă să fie simţite chiar şi în ziua de azi, şi ale cărui origini pot fi identificate în Evul Mediu.

Statul moscovit ieşise pentru prima dată din fortăreaţa sa împădurită şi iniţiase un program de cuceriri imperiale sub conducătorii ei din Evul Mediu târziu. Ivan al III-lea pornise pe drumul spre hegemonie peste întinsa centură de teritorii situate între Marea Baltică şi Marea Neagră. Lituanienii, tătarii şi mici principi fuseseră cei mai vechi duşmani ai ţarilor. Totuşi, conducătorii statului moscovit au intrat în scurtă vreme în conflict cu polonezii şi cazacii din Ucraina. Pe parcursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, statul moscovit fusese implicat într-o luptă prelungită cu aceste naţii; în această competiţie triplă au pătruns suedezii. Înfrângerea lui Carol al XII-lea de către Petru cel Mare a făcut posibil controlul rusesc asupra întregii părţi răsăritene a spaţiului european şi în acest fel a unei părţi importante a răsăritului teritoriului continental european.

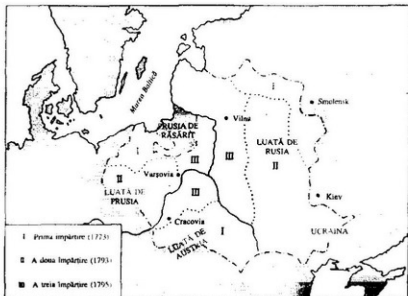
a) Polonia

Următorii 80 de ani după apariţia Seimului mut sunt printre cei mai tragici şi mai ruşinoşi din întreaga istorie a Poloniei. Pe baza înţelegerii dintre Petru şi Seim în 1717, conducătorii ruşi s-au amestecat în mod constant în afacerile Poloniei spre a păstra constituţia, şi în acest mod principala sursă a slăbiciunii *Reczpospolita Polska*. Deputaţii polonezi plătiţi de către ruşi au folosit dreptul de veto la toate propunerile făcute în Seim care erau considerate ca fiind dăunătoare vecinului Poloniei. În perioada alegerilor, banii şi regimentele ruseşti au avut grijă ca *szlachta* să facă ceea ce trebuie şi să-şi calce în picioare orgoliul. La moartea lui August al II-lea, fiul său, August al III-lea, a urcat la tron cu ajutorul baionetelor ruseşti. Ecaterina cea Mare a Rusiei a aranjat ca după moartea ei, care a survenit în 1763, pe tron să se urce fostul ei iubit. Cu această

ocazie, *szlachta* s-a întrunit pe o câmpie înconjurată de trupele rusești. Așa după cum a remarcat însuși învingătorul, alegerea sa a fost cea mai rapidă din întreaga istorie a *Reczpospolita Polska*.

În această perioadă, prăbușirea *Reczpospolita Polska* era totală. Seimul încetase să mai conducă vreo activitate; mica armată nu ieșea din cazărmi, iar economia era ruinată. Trupele străine mărșăluiau nestânjenite pe pământul polonez, aproape transformând țara într-un „han de la marginea drumului pentru armate". Doar în palate și pe marile proprietăți ale potentaților exista un anume sentiment al ordinii sau se vădea o oarecare realizare culturală.

Sfârșitul s-a produs o dată cu împărțirile din 1773, 1793 și 1795. În trei etape, vecinii Poloniei au dezmembrat *Reczpospolita Polska*, înghițind-o ca pe o căpățână de varză, frunză cu frunză (așa după cum s-a exprimat în scris Frederic cel Mare). La împărțirea prăzii, Prusia a primit Varșovia, iar Cracovia a revenit Austriei, dar Rusia a fost cea care a primit partea leului: cam 65 la sută din teritoriile *Reczpospolita Polska*și 70 la sută din populație. Era prima dată când un stat european

Împărțirile Poloniei

era ciopârțit atât de complet și de nemilos. Opinia de la curțile Europei era că, într-o oarecare măsură, Polonia își merita soarta din pricina constituției ei deficitare. Se trecea cu vederea, din comoditate, faptul că țarii și armata rusă fuseseră cei care blocaseră constituția.

b) Ucraina

Subjugarea de către ruși a Ucrainei s-a produs în aceeași perioadă cu subordonarea de către aceștia a *Reczpospolita Polska*. Într-adevăr, soarta celor două țări a devenit comună pentru că din perioada celei de-a doua împărțiri (1793), cea mai mare parte a Ucrainei din apus a fost anexată de către Rusia.

După înfrângerea lui Mazeppa în 1709, funcția de hatman al malului de răsărit al Niprului a fost când abolită, când reabilitată sub guverne-marionetă. În cele din urmă, în 1764 Ecaterina cea Mare s-a decis să distrugă însăși titulatura de hatman și să nu mai numească nici măcar o persoană influențabilă în această funcție", și a transferat, ca urmare, întreaga administrație a Ucrainei la Moscova. În timpul domniei ei, puțina autonomie care îi mai rămăsese oastei zaporojene a fost de asemeni anulată, iar ultimul hatman al oastei a fost exilat la Marea Albă. Ca urmare a distrugerii vechii administrații ucrainene, cei mai înstăriți dintre cazacii care rămăseseră în regiune au fost absorbiți în rândurile nobilimii rusești. Cu toate că statutul lor nu era clar definit, ei au fost transformați efectiv într-o clasă docilă de slujitori ai proprietarilor de pământuri. În acest răstimp omologii lor de condiție mai umilă au fost degradați la starea de iobagi sau recrutați în armată, la cavalerie.

În partea apuseană a Ucrainei, opoziția organizată la „polonizare" și dezvoltarea latifundiilor a fost treptat suprimată. Scurtele izbucniri de revolte populare au degenerat cu rapiditate în haiducie și jafuri fără discernământ. În acest fel, unificarea Ucrainei sub stăpânirea rusească în 1793 s-a produs într-o perioadă în care regiunea fusese deja lipsită nu doar de rămășițele ei de autoguvernare, ci totodată și de spiritul său de independență. De-abia în secolul al XIX-lea, sub influența romantismului și a noii mentalități de renaștere națională, în Ucraina se va trezi conștiința stabilității și va găsi în cazacii ei un puternic simbol al străvechii ei lupte pentru independență.

Glosar

Aceștia sunt termenii cel mai frecvent folosiți în text

dvoriane nume colectiv pentru „nobilimea aflată în slujbă" a statului moscovit: clasa ereditară de războinici și deținători de funcții care derivă din *pomeșciki* (vezi pag. 86)

hatman comandant cazac ales

latifundia domenii întinse lucrate prin munca șerbilor

liberum veto dreptul oricăruia dintre deputați care luau parte la Seimul polonez de a se opune unei propuneri înaintate de către Camera Deputaților (vezi pag. 67)

mitropolit șef al bisericii ortodoxe ruse din secolul al X-lea, până în secolul al XV-lea. Numit și uns de către patriarhul Constantinopolului. Inițial locuind în Kiev, mitropolitul s-a mutat la Moscova în 1326. Înlocuit de către patriarhul bisericii ortodoxe ruse în 1589.

opricinina literal, „partea văduvei"; acea parte a statului moscovit pe care Ivan al IV-lea a pus-o sub conducerea sa directă între 1565 și 1572 și care era administrată de către *opriciniki* sau „copiii întunericului".

patriarh șef al bisericii ortodoxe ruse din 1589 până în 1700, când Petru cel Mare a hotărât să nu mai numească pe nimeni în această funcție. Reconstituit de către guvernul provizoriu în 1917.

pomeste pământ primit de la conducătorul statului moscovit în schimbul unor servicii, de obicei de tip militar. Deținătorii de proprietăți *pomeste* erau de obicei denumiți *pomeșciki*.

prikazî cancelarii, sau oficii ale statului, folosite de administrația centrală în statul moscovit.

Seim parlamentul sau dieta poloneză. Împărțit în două camere: Senatul și Camera Deputaților. Reprezentanții în Cameră erau aleși în cadrul întâlnirilor locale ale nobilimii cunoscute sub numele de *seimiki*. (vezi paginile 63-69)

starşina consiliu căzăcesc care îl sfătuia pe hatman şi care era alcătuit din cazacii mai bogaţi.

szlachta termen colectiv dat nobilimii din Polonia şi din *Reczpospolita Polska.*

voievozi guvernatori militari numiţi de către ţar spre a supraveghea funcţiile poliţieneşti şi judiciare din provincii

votcina proprietate liberă de obligaţii faţă de senior sau proprietate funciară absolută în statul moscovit, deţinută în mod direct, nu în mod condiţional.

Zemski Sobor „Adunarea Naţională" care s-a dezvoltat în prima jumătate a secolului al XVII-lea. (vezi paginile 84-85)

acces la istorie

ȚARII, RUSIA, POLONIA *și* UCRAINA

Martyn Rady

acces la istorie

Editorul colecției: Keith Randell

Colecția *Acces la istorie* oferă o introducere concisă și foarte accesibilă în studiul perioadelor importante ale istoriei europene. Fiecare titlu este o lectură plăcută adresată elevilor, studenților, dar și publicului larg. Toate capitolele includ planuri de studiu pentru elevi și studenți.

***Țarii, Rusia, Polonia și Ucraina* prezintă principalele evenimente și evoluții din perioada 1462-1725 din statul moscovit, apoi din Rusia, Polonia și Ucraina. Autorul acordă o atenție deosebită unirii de teritorii realizate de țarii ruși în secolele al XV-lea și al XVI-lea, confruntării Rusiei cu Polonia, structurilor interne contrastante ale Rusiei, Poloniei și Ucrainei. De un interes special se bucură domnia lui Petru cel Mare: sunt analizate reformele interne vizând modernizarea Rusiei și politica externă menită a transforma țara într-o mare putere europeană.**

ISBN 973-684-482-X

